

81.633.1
R 24

R.RASULOV, Q.MO'YDINOV

NOTIQLIK SAN'ATI VA NUTQ MADANIYATI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

R.Rasulov, Q.Mo'ydinov

**NOTIQLIK
SAN'ATI VA
NUTQ MADANIYATI**

(o'quv qo'llanma)

Toshkent-2015

O'quv qo'llanmada notiqlik san'ati, nutq madaniyati, nutqning kommunikativ sifatlari, til va nutq, adabiy til kabi masalalar haqida fikr yuritiladi. Nutq madaniyatiga oid nazariy ma'lumotlar amaliy mashg'ulotlar bilan mustahkamlanadi, xalq og'zaki ijodidan namunalar keltiriladi.

Shuningdek, ishda notiqlik san'ati tarixi haqida ham ma'lumot beriladi. Buyuk allomalarning notiqlik san'atiga oid qarashlari ham asardan joy olgan.

Qo'llanma notiqlik san'ati va nutq madaniyati muammolari bilan bevosita shug'ullanuvchilar va qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Taqrizchi: I.J.Yo'ldoshev –filologiya fanlari doktori,professor

Nizomiy nomidagi TDPU o'quv-uslubiy kengashining 2014- yil 16- dekabrda yig'ilishi qaroriga ko'ra o'quv qo'llanma sifatida chop etishga qaror qilingan.

Kirish

O'zbek xalqi ta'lim - tarbiyaga oid boy merosga ega bo'lib, avlodlarda vatanparvarlik, insonparvarlik, kamtarlik, mehnatsevarlik, do'stlik, mehr-oqibat, birodarlik, odoblilik kabi umuminsoniy fazilatlarni tarbiyalab kelgan. Sharq mutafakkirlarining ta'lim - tarbiyaga oid asarlari ham ana shu merosning tub negizini tashkil etadi.

Mustaqillik tufayli xalqimiz dunyoga yuz tutdi va jahon bizni tanidi. Biz tariximizga, madaniyatimizga yangicha nazar bilan qaray boshladik hamda yechimini kutayotgan muammolarni ijobiy hal qilishga kirishdik.

Barcha sohalar singari ona tilimiz va u bilan bog'liq muammolar ham asta-sekin yechimini topmoqda. Xususan, nutq madaniyatiga doir masalalarni hal qilishda tilshunos olimlarimizning mehnatlari, izlanishlari tahsinga loyiqdir.

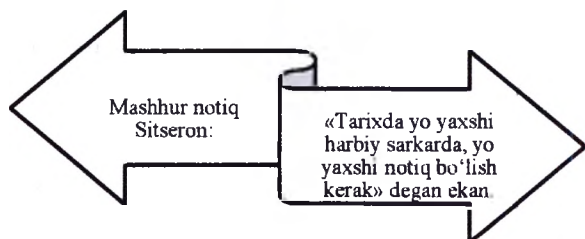
Respublikamizning «Davlat tili» haqidagi qonuni, «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» va boshqa hujjatlarda ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida e'tibor berilgan. Har bir kadr, eng avvalo, o'z ona tilining chinakam sohibi bo'lmog'i lozim. Prezidentimiz I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining 1997 yil 29 avgustidagi IX sessiyasida so'zlagan nutqida: «O'z fikrini mutlaqo mustaqil, o'z ona tilida ravon, go'zal va lo'nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni, avvalambor, rahbar kursisida o'tirganlarni bugun tushunish ham, oqlash ham qiyin» - deb ta'kidlaydi.¹

Nutq madaniyati hozirda tilshunoslik fanining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Bu muammoni hal etish umummadaniyatimiz taraqqiyotida, shuningdek, oliy maktablarda, o'rta maxsus o'quv yurtlarida, o'rta maktablarda dars o'tish jarayonini yanada yaxshilash, takomillashtirish bilan ham bog'liq. Ta'kidlash kerakki, bugungi kunda nutq madaniyati fanining barcha o'quv yurtlarida o'qitilishi quvonarlidir. Chunki notiqlik san'ati sirlarini bilish, o'rganish barcha soha vakillari, mutaxassislari uchun, umuman, har qanday madaniyatli inson uchun hayotiy zarurat deb hisoblanishi kerak. O'zbek adabiy tili va uning me'yorlarini ilmiy jihatdan o'rganish ham o'zbek nutq madaniyati sohasi uchun nihoyatda muhimdir. Adabiy tilning rivojlanish qonuniyatlarini, adabiy til me'yorlarining umumiy holatini, undagi turg'un va noturg'un hodisalarni chuqurroq tekshirmay turib, adabiy til (nutq) madaniyati haqida gapirish mumkin emas.

¹ I.A.Karimov Barkanol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T.: 1997, 9-bet.

➤ “Notiqlik san’ati va nutq madaniyati” fanining maqsad va vazifalari

Nutq madaniyati haqidagi ta’limot qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo’lsa ham, unga qadar Misr, Assuriya, Vavilon va Hindiston kabi mamlakatlarda paydo bo’lganligi notiqlik san’ati tajribasidan ma’lum. Ushbu davrlarda jamiyatning rivojlanishi, savdo - sotiqning, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etishi notiqlikni san’at darajasiga ko’tardi. Chunki u paytlarda davlat arboblarning obro’ - e’tibori va yuqori lavozimlarga ko’tarilishi, ularning notiqlik mahoratiga ham bog’liq bo’lgan. Notiqlik san’ati sarkardalik mahorati bilan barobar darajada ulug’langan.¹

Bu gapda katta hikmat bor. G’arbiy sarkardaning itoatida ko’p sonli lashkar bo’lishini tasavvur qilsak, bu so’z tasodifiy o’xshatish emasligiga amin bo’lamiz. Grek va Rim notiqdori Aristotel, Demosfen, Sitseron, Kvintilian kabi

nazariyotchilarning hayotiy tajribalari ham bunga misoldir. Ular kishilik jamiyatida ritorika va notiqlik san’atining o’ziga xos maktabini yaratdilar.

O’rta Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati o’ziga xos mavqega egadir. Sharqda, jumladan, Movarounnahrda notiqlik, voizlik, ya’ni va’xlonlik «Qur’on»ni targ’ib qilish bilan mushtarak holda so’zning ahamiyati, ma’nosi va undan o’rinli foydalanish borasida ko’p

Gretsiya va Rimda madaniy nutq, notiqlik nazariyasiga oid asarlar:

Sitseron:
"Notiqlik
haqida",
"Notiq",
"Brut"

Mark Fabiy
Kvintilian:
"Notiq bilimi
haqida"

Aristotel:
"Ritorika"

yaxshi fikrlar aytilgan. Ana shu nuqtai nazardan qaralsa, «Nutq odobi», «Muomala madaniyati» nomlari bilan yuritilib kelingan «nutq madaniyati» tushunchasi juda qadimdan olimlar, ziyolilarning diqqatini tortgan: Abu Rayxon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg’ariy, Mahmud Zamaxshariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, So’fi Olloyor, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi ulug’ siymolar nutq odobi masalalariga,

¹ R.Qo’ng’urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. -T.: 1992. 6-bet.

umuman, nutqqa jiddiy e'tibor berish bilan birga tilga, lug'atga, grammatikaga va mantiqshunoslikka oid asarlar yozganlar. Buyuk qomusiy olim Beruniy (973-1048) o'zining «Geodeziya» asarida har bir fanning paydo bo'lishi va taraqqiy etishi inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir.

Ulug' vatandoshimiz Abu Nasr Forobiy to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va chiroyli nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati kattaligi haqida shunday deydi:

«Qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman.....».

Kaykovus tomonidan 1082-1083 yillarda yaratilgan, qadimgi Sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri hisoblangan «Qobusnoma» da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz fikrlar aytilgan. Asar 44 bobdan iborat bo'lib, uning 6-, 7- boblari so'z odobi haqidadir. Muallif farzandiga qilgan nasihatlar orqali o'quvchini yoqimli, muloyim, o'rinni so'zlashga, behuda gapirmaslikka undaydi. So'zlaganda o'ylab, har bir fikrdan kelib chiqadigan xulosani ko'z oldiga keltirib, gapirish kerakligini, kishi kamtar bo'lishi, o'zini xalq orasida oddiy tutishi lozimligini eslatib, mahmadonalik qilish, ko'p gapirish donolik belgisi emasligini shunday ifodalaydi: «Ey farzand, agar har nechakim suxandon bo'lsang, o'zingni bilg'ondan kamroq tutg'il, to so'zlash vaqtida nodon va beburd bo'lib qolmag'aysan. Ko'b bilib, oz so'zlag'il va kam bilib ko'p so'z demag'il. Nima uchunki, aqlsiz shundoq kishi bo'latur - u ko'b so'zlar. Debdlurlarki, xomushliq salomatlik sababidir, chunki ko'b so'zlaguchi oqil kishi bo'lsa ham, avom uni aqlsiz derlar».¹

¹ Kaykovus Qobusnoma -T.: 1986, 45-bet.

Ulug' shoir Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlarning XII asrdagi ajoyib badiiy yodgorligi bo'lgan «Qutadg'u bilig» («Baxt keltiruvchi bilim») asarida so'zlarni to'g'ri tanlash va to'g'ri qo'llash haqida: «Bilib so'zlasa so'z bilig sanalur» degan edi. Qisqa so'zlash, so'zlarga iloji boricha ko'proq ma'no yuklash haqida:

"Ugush so'zlama so'z
biror so'zla oz,
Tuman so'z tugunini
bu bir so'zla
yoz", deydi.

Mazmuni: so'zni ko'p
so'zlama, kamroq so'zla. Tuman (ming)
so'z tugunini shu bir so'z bilan ech.
Gapirishdan maqsad so'zlovchi ko'zda
tutgan narsa, hodisa, voqealarni
tinglovchiga to'g'ri, ta'sirchan
etkazishdan iborat. Shunday ekan,
nutqning to'g'riligi, ravonligi va
mantiqiyiligiga erishish muhim
ahamiyat kasb etadi. Mutaфakkir
so'zlovchini tilning ahamiyatini
tushungan holda, hovliqmasdan,
so'zning ma'nolarini yaxshi anglab,
nutqni ravon qilib tuzishga chaqiradi.

Nutq odobi deb yuritilgan qoida va ko'rsatmalarda sodda va o'rinli gapirish, qisqa va mazmundor so'zlash, ezmaliq, laqmalikni qoralash, keksalar, ustozlar oldida nutq odobini saqlash, to'g'ri, rost va dadil gapirish, yolg'onchilik, tilyog'lamalikni qoralash va boshqa shu kabi mavzularda so'z boradi.

Adib Ahmad Yugnakiy (XII-XIII) ham so'zlaganda
nutqni o'ylab, shoshmasdan tuzishga, keraksiz,
yaramas so'zlarni ishlatmaslikka, mazmundor
so'zlashga chaqiradi. Noto'g'ri tuzilgan nutq tufayli
keyin xijolat chekib yurmagin, deb so'zlovchini
ogohlantiradi.

Mazmuni: (So'zni o'qib
so'zla, shoshib gapirma,
keraksiz yaramas
so'zlarni yashir,
yaramas gaping tufayli
keyin boshingni yashirib
yurma)¹.

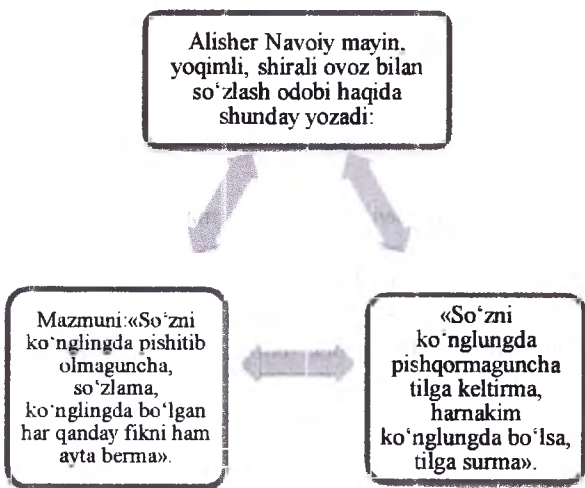
"O'qub so'zla so'zni eva
so'zlama, So'zung
kizla kedin, boshing
kizlama".

O'rta Osiyo notiqligining o'ziga xos xususiyatlari shundan iborat ediki, u, eng avvalo, o'sha davr tuzumining manfaatlariga xizmat qilar edi. Bu davrda notiqlik sa'nati ustalarini nadimlar, qissago'ylar, masalgo'ylar, badihago'ylar, qiroatxonlar, muammogo'ylar, voizlar, go'yandalar, maddohlar, qasidaxonlar deb yuritilishi ham ana shundan dalolat beradi. Ammo tilning yaratuvchisi xalq ekanligini va uning, eng avvalo, xalqqa xizmat qilishini to'g'ri anglovchi sog'lom fikrli kishilar uning ijtimoiy mohiyatini doimo to'g'ri tushunib kelganlar. Navoiyning davlat arbobi sifatida mehnatkash xalq oldida qilgan chiqishlari, uning til haqida aytgan fikrlari buning dalilidir. Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn», «Mahbub ul-qulub», «Nazm ul-javohir» asarlari o'zbek tilida nutq tuzishning go'zal namunalari bo'lishi bilan birga uning mukammallashishiga ham katta hissa qo'shdi. U o'zining «Mahbub ul-qulub» asarida shunday deydi: «Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdirk, gar nopisand zohir bo'lsa, tilning ofatidur...»¹ ya'ni, til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir, agar u o'zinsiz ishlatilsa, tilning ofatidir.

O'zbek badiiy nutqi tarixida Zahiriddin Muhammad Bobur alohida o'rin tutadi. Sho'irning nazmi va «Boburnoma»si o'zbek nutqining go'zal namunalaridir. Bobur o'zi hammabop yozish bilan birga boshqalarga ham shunday ish tutishni maslahat beradi. Jumladan, o'g'li Humoyunga yozgan bir xatida birovga yuborilgan maktubni muallifning o'zi bir necha bor o'qib ko'rishiga, uning ravonligiga, so'zlarning ko'zda tutilgan ma'noni to'g'ri aks ettirganligiga ishonch hosil qilganidan so'ng jo'natishga chaqiradi.

Ko'rinadiki, Sharq mutafakkirlari notiq oldiga tilni puxta o'rganish, uning lug'aviy boyligi va grammatikasini puxta egallash, mantiqli so'zlashni o'rganish, nutqni ichki (mazmun) va tashqi (shakl) ko'rinishiga birday e'tibor berish, go'zal va ta'sirchan nutq tuza bilish, til boyliklarini maqsadga muvofiq hamda o'rinli ishlatish vazifalarini qo'yadilar va ularning ijrosini kuzatadilar, chuqur tahlil etadilar.

«Notiqlik san'ati va nutq madaniyati» fani o'ziga xos amaliy soha sifatida tilshunoslikning nazariy fanlaridan olingan bilimlarga suyanganda holda to'g'ri, ta'sirli nutq tuzish yo'llarini o'rgatadi. U til, til me'yorlari, nutq, nutqning sifatleri, nutqiy

¹ Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub. 14-tom, -T.: 1998, 94-bet.

uslublar, nutqda uchrashi mumkin bo'lgan kamchilik va xatolar, nutq talaffuziga doir muammolar yuzasidan bahs yuritadi.

«Notiqlik san'ati va nutq madaniyati» fani o'z tekshirish obyekti va vazifalariga ega.

Uning tekshirish predmeti nutqning lisoniy qurilishi, adabiy til me'yorlari va nutqning kommunikativ (aloqa uchun kerakli) fazilatlaridir.

Nutq madaniyati nazariyasida til me'yori markaziy tushuncha hisoblanadi. Til madaniyatining asosiy tekshirish obyekti adabiy til me'vorlari, asosiy vazifasi esa ushbu me'yordagi ikkilanishlarni bartaraf etish bo'lmog'i kerak.

«Notiqlik san'ati va nutq madaniyati» fani adabiy til me'yorlarini, uning tarixiylikini, taraqqiy etib borishini undagi ba'zi birliklarning eskirishi, ular o'rinda yangi me'yoriy birliklarning paydo bo'lishini kuzatib, qayd etib boradi. Biroq bu fan adabiy me'yorlarni yaratmaydi, ba'zi bir hodisalarni me'yor sifatida majburan kiritmaydi. Balki o'zbek milliy adabiy tili faoliyatini, uning rivojlanishini kuzatib boradi, obyektiv qonunlarini kashf etadi, shular asosida tavsiyalar beradi.¹

«Notiqlik san'ati va nutq madaniyati» fani hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganar ekan, shu adabiy til asosida vujudga keladigan barcha nutq turlari, adabiy tilga asos bo'luvchi xalq tili shevalari ham uning obyektiga daxldordir. Nutq madaniyati sohasi adabiyotshunoslik, poetika, estetika, etika, pedagogika, mantiq, ruhshunoslik, siyosatshunoslik sohalar bilan bog'liq. Milliy mustaqillik mafkurasining tarkibiy qismi hisoblanmish Davlat tili siyosati va unga oid huquqiy hujjatlar nutq madaniyatining asosiy ashyolaridandir. Notiqlik va voizlik san'tiga oid asarlar, o'zbek madaniy nutqiga asos bo'lgan milliy adabiy meros namunalari, o'zbek milliy hujjatchiligi hamda davlat tilida ish yuritish qonun - qoidalari majmuasi nutq madaniyati fanining asosiy obyektlaridandir.

Keyingi yillarda oliy o'quv yurtlarining barcha fakultetlarida «Notiqlik san'ati va nutq madaniyati» fanining o'qitilayotganligi quvonarli holdir. Yosh avlodni

¹ T. Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T.: 1993, 15-16-betlar.

tarbiyalashdek o'ta mas'uliyatli vazifani o'z zimmasiga olayotgan talabani o'z fanini chuqur o'rganishining o'zi etarli emas. Chunki «o'qituvchining nutqi o'tmas, nochor bo'lsa, uning bilimi qanchalik chuqur va tugal bo'lmasin, o'ziga ham azob, o'quvchi sho'rlikka ham azob. Ona tilida puxta, lo'nda va shirador nutq tuza olish malakasi va mahorati matematika o'qituvchisi uchun ham, ona tili o'qituvchisi uchun ham birday zaruriy fazilatdir. O'qituvchi go'zal, o'zni ham, so'zni ham qiynamaydigan ravon va ifodalarga boy nutqi bilan o'quvchilarni mahliyo etib, bermoqchi bo'lgan bilimini yosh inson shuuriga osonlik bilan olib kiradi. Zotan, ona tili milliy ma'naviyatimizning, dunyoni teran idrok etishimizning zaminidir»¹.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining to'liq shakllanganligi va ulkan ijtimoiy vazifani bajarayotganligi ayni haqiqatdir. Bu til xalqimiz uchun umumiy til sifatida shakllandi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi Respublikamizda davlat ishlarining, o'qish-o'qitish, ta'lim-tarbiya, targ'ibot-tashviqot ishlarining shu tilda olib borilishi uchun juda katta imkoniyat yaratdi. Tilga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi, uning barcha imkoniyatlarini o'rganish ishlari keng ko'lamda olib borilmoqda. Ayni vaqtda, shuni ham aytish joizki, tilning ijtimoiy vazifasining bajarilish darajasini belgilovchi omillardan biri bo'lmish nutq madaniyati sohasini chuqurroq o'rganish oldimizga qo'yilgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki nutqimizdagi nuqson va kamchiliklarni bartaraf qilish, nutq madaniyatini har qachongidan ham yaxshiroq rivojlantirish umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan siyosiy va ijtimoiy masaladir. Bu masala bilan shug'ullanish ishiga faqat tilshunoslarga emas, respublikamizda istiqomat qiluvchi barcha soha vakillari e'tibor berishlari maqsadga to'la muvofiqdir. Chunki, nutq madaniyati umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, kishilarni yuksak madaniyat sohibi bo'lishlarini belgilaydi. Bu masalaning bir jihati bo'lsa, ikkinchi jihati biz xalqaro doirada ikki qarama - qarshi ijtimoiy guruh o'rtasida mafkuraviy kurash nihoyatda keskinlashgan bir davrda yashamoqdamiz. Bu narsa ham mafkuraviy kurashning asosiy quroli bo'lgan tilning har qachongidan ham o'tkir va keskin bo'lishini taqozo etadi.

¹ N.Mahmudov. Ma'rifat manzillari. -T.: 1999. 28 - bet.

Prezidentimiz
I.A.Karimov ham
yuqoridagilarga
alohida etibor berib
shunday degan:

Demokratik jamiyatda bolalar,
umuman, har bir inson erkin
fikrlaydigan etib tarbiyalanadi.
Agar bolalar erkin fikrlashni
o'rganmаса, berilgan ta'lim
samarasi past bo'lishi muqarrar
Albatta, bilim kerak. Ammo bilim
o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham
katta boylikdir».

«G'oyaga qarshi faqat g'oya,
fikrga qarshi faqat fikr,
jaholatga qarshi faqat ma'rifat
bilan bahsga kirishish,
olishish mumkin».

«O'qituvchi va o'quvchi
munosabatidagi majburiy itoatkorlik
o'rnini ongli intizom egallashi juda
qiyin kechyapti. O'qituvchining bosh
vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr
yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan
iboratligini ko'pincha yaxshi
tushunamiz, lekin, afsuski, amalda,
tajribamizda unga rioya qilmaymiz.

Maktabda nutq tadbirkorligini singdirish o'qituvchining bosh vazifasidir. U birinchi soatdan boshlab to oxirgi mashg'ulotgacha o'quvchilarda nutq madaniyati (tadbirkorligi)ni tarbiyalashga xizmat qilishi kerak.

Boshqacha aytganda «Ayni paytda nutqiy madaniyat tarbiyasi bilan maktabdagi, hech bir istisnosiz, barcha o'quv fanlari ham bilvosita shug'ullanishi kerak. Matematika bo'ladimi, fizika yoki tarix bo'ladimi, o'qituvchi o'z nutqiy madaniyati bilan namuna ko'rsatishi, tegishli fan sohasining tugal tilini namoyish etishi va shu yo'l bilan o'quvchidagi so'z sezgisiga kuch berishi maqsadga muvofiq. Ta'lim amaliyotida ko'rgazmalilik azaldan eng zaruriy omil sifatida qarab kelinadi, shuning uchun o'qituvchi juda ko'p vaqtini turli ko'rgazmali qurollar tayyorlashga sarflaydi. Bu ma'qul, ammo, unutmazlik kerakki, nutqiy madaniyatni o'rgatish, chiroyli so'z zavqini o'stirish, umuman, til estetikasi tarbiyasida, asosiy, jonli ko'rgazmali qurol o'qituvchining o'zidir»,¹ uning nutqidir, nutq ma'naviyatidir.

¹ N.Mahmudov. Ma'rifat manzillari. -T.: 1999. 52 - bet.

Takrorlash uchun savollar:

1. Nutq madaniyati haqidagi ta'limot qayerda shakllangan?
2. Sharqda nutq madaniyati masalalari bilan shug'ullangan mutafakkirlardan kimlarni bilasiz?
3. «Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fanining maqsad va vazifasi nimalardan iborat?

Tayanch tushunchalar

Nutq - (arabcha) fikmi so'z orqali ifodalash.

Nazm - (arabcha) she'riy asar: she'riyat janri, she'r o'lchovi.

Nasr - (arabcha) proza, prozaik asar, proza janri.

Aruz-she'r tuzilishida qisqa va cho'ziq hijo (bo'g'in)larning ma'lum tartibda guruhlanib, takrorlanib kelishiga asoslangan vazn sistemasi. Aruz vazni.

Mantiq - (arabcha) tafakkur shakli va qonunlari haqidagi fan logika.

Madaniyat - (arabcha) ta'lim - tarbiyalilik va ziyolilik.

➤ NOTIQLIKNING TURLARI, KO'RINISHLARI

Notiqlik mahorati juda ham qadimiy tarixga ega. Bu san'at g'arbda va sharqda qadimdan rivojlangan. Sharq notiqlaridan Mavlono Riyoziy, Husayn Voiz Koshifiy, Muin Voiz, Navoiy va Boburlarning nutqlari va asarlari buning yorqin dalilidir. Har bir davrda notiqlik san'atiga o'ziga xos e'tibor qaratilgan, notiqlik san'ati o'sha davrning g'oya va mafkurasiga bo'ysundirilgan. Shunga qaramasdan, notiqlik mahoratini ifodalovchi bir qator omillar mavjud.

Ma'lumki, har bir kishi o'z nutqining mazmunli va ta'sirchan bo'lishini, qolaversa, nutq jarayonidagi holat ham notiqqa o'z ta'sirini ko'rsatadi: tinglovchilarning kam yoki ko'pligi, auditoriyaning katta yoki kichikligi, qatnashuvchilarning tarkibi va saviyasi, notiqning tajribasi va mahorati. Qaysi kasb egasi bo'lishidan qat'iy nazar har qanday kishi ham, notiqlik mahoratini egallashi mumkin. Buning uchun eng avvalo, kuchli qiziqish va o'z ustida uzluksiz, tinimsiz ishlash kerak. Bu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, mashhur va taniqli notiqlar bu maqsad yo'lida tinimsiz mehnat va mashq qilganlar.

Notiq

- Notiq so'zi arab tilidan olingan bo'lib, u nutq, mantiq so'zlari bilan o'zakkodshdir. Nutq so'z va tafakkurning uzviy bog'liqligida namoyon bo'ladi. Notiq boshqa odamlar xulq-atvoriga va faoliyatiga ta'sir ko'rsatish maqsadida ularga so'z orqali ta'sir etuvchi shaxsdir. Notiqning tafakkuri va ongi uzviy bog'liqdir. Notiq mantiqiy fikrlash xususiyatiga ega bo'lgan hamda idroki, xotirasi, o'y-xayollari, irodasi, so'zamolligi, gapga chechanligi, bilimliligi bilan oddiy odamlardan farqlanuvchi shaxsdir.

Askiyachi

- Askiyachi arabcha «zakiy» soʻzidan olingan boʻlib, «hozirjavob, oʻtkir zehni» degan maʼnolarni anglatadi. Jamoat oldida maʼlum mavzu boʻyicha badiiy soʻzda oʻz qobiliyatini namoyon qilib tortishuvchi kishi - askiyachi deyiladi. Askiyada ikki va undan ortiq kishi yoki maʼlum guruhlar oʻzaro musobaqalashadi. Askiyachi hozirjavob boʻlishi, koʻp maʼnoli kulgili, taʼsirli va qochirimli soʻzlashi lozim. U ona tilining boyliklarini yaxshi bilishi, kinoya, qochirim, hazil, masxara, kesatq, oʻxshatish, mubolagʻa kabi sanʼatlardan unumli foydalanishi lozim. Askiyachining vazifasi kulgi orqali odamlarga zavq berish, ularning bilimi va aqlini charxlash, hozirjavob boʻlishga oʻrgatishdir.

Askiyachilik turlari: payrov, safsata, oʻxshatdim, qofiya, laqab va boshqalar

- Oʻzbek xalqi qadimdan toʻy, sayil va bayramlarda askiya boʻyicha musobaqalar oʻtkazib keladi. Askiyachilik rivojiga Dehqon Shernazarov, Erka qori Karimov, Yusufjon qiziq Shakarjonov, Aka Buxor Zokirov, Ijroqumbuva Aminov, Abdulhay maxsum Qozoqov va boshqalar katta hissa qoʻshishgan.

Badihago'y

Badihago'y arabcha badiha - go'y - so'zlovchi so'zlaridan olingan bo'lib, hozirjavob va chechan kishilarning she'riy yo'sinda birdaniga so'z, she'r yoki qo'shiq aytishidir. Badihago'y asarni ijod etadi yoki unga ma'lum bir o'zgartishlar kiritadi. Badiha erkin tarzda ijod va ijro etilgan asar bo'lib, badihago'ydan katta tajriba va yuksak iqtidor talab etadi. Badihago'ylikning tur va janrlari ko'p bo'lib, eng ko'p tarqalgani baxshichilikdir. Po'ltan, Ergash Jumanbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Islom shoir va boshqalar baxshilik (badihago'ylik) san'atiga munosib hissa qo'shganlar.

Voiz

Voiz so'zi arabcha «va'z» so'zidan («da'vat», «xitob» ma'nosida) olingan bo'lib, islomda odamlarni ezgulikka va yaxshilikka chaqiruvchi, jamoat oldida nutq so'zlovchi shaxsni anglatadi. Al Basriy islomdagi ilk voiz bo'lgan. Taniqli olimlar, shoirlar, din arboblari ham voizlik san'atiga munosib hissa qo'shishgan. Ayniqsa, Mavlono Riyoziy, Husayn Voiz Koshifiy, Jaloliddin Rumiy va boshqalar o'z nutqlari bilan mashhur bo'lganlar. Voiz xushovoz, ishontiradigan, ta'sirchan gapiradigan, talaffuzi aniq va ravshan, yuksak bilimli va madaniyatli, bir necha tillarni egallagan shaxs bo'lgan. Keyinchalik voizlikning ahamiyati oshib nafaqat islomiy ma'ruza, balki siyosiy va xalqaro ahvolga bag'ishlangan ma'ruza, bahs va munozarani qamrab olgan. Juma namozi va hayit kunlarida voizlar xalq oldida nutq so'zlaganlar. Voizlik san'atining rivojlanishi natijasida uning yangi tarmoqlari vujudga kelgan: **xatiblik** - diniy va siyosiy ma'ruza; **muzakkirlik** - diniy-axloqiy masalalar; **dabirlik** - davlat miqyosidagi yozishmalar va uni o'qib berish.

Maddoh

Maddoh soʻzi arabcha «madh» («maqtov», «taʼrif») soʻzidan olingan boʻlib, biror shaxs yoki narsa, voqeani madh etuvchidir. U asosan diniy mavzularda, xususan, Muhammad paygʻambar va choriyorlarning hayoti hamda xislatlari haqidagi maʼlumotlardan badiha tarzida aytuvchi hisoblanadi. Diniy baytlarni, gʻazallarni va hikoyalarni baland ovozda keng xalq ommasi oldida ravon va ifodali aytish maddohning asosiy vazifasi hisoblanadi. Demak, maddohlik diniy aytish yoʻli boʻlib ijrochidan notiqlik mahoratini talab qilgan. Keyinchalik maddoh soʻzining yana bir maʼnosi yuzaga keldi. Biror shaxsni, xislatni yoki gʻoyani haddan ortiq maqtovchi ham maddoh deb yuritila boshladi.

Suxandon

Suxandon forscha «suxan» («soʻz») soʻzidan olingan boʻlib, soʻzga chechan, soʻz ustasini anglatadi. Suxandon turli mavzularda nutq soʻzlaydigan madaniyatli va maʼrifatli shaxs hisoblanadi. U turli bayramlarda, keng xalq ommasi oldida, marosim va tadbirlarda, anjuman va kechalarda faollik koʻrsatadi.

Adabiyotshunos Nusratullo Atoullloh oʻgʻli Jumaxoʻja suxandonlikning oʻtmishdagi va hozirgi ahvoli borasida fikr yuritib, uning rasmiy va norasmiy davralaridagi talablari bilan bogʻliq mulohazalarni ilgari suradi. «Suxandonlikning quyidagi asosiy shartlari bor: birinchidan, u maʼnaviy-axloqiy yetuk, maʼrifatli zot boʻlsin, ikkinchidan - yoshi ulugʻroq, hayotiy tajriba koʻrgan boʻlsin, uchinchidan - el taniydigan va elni taniydigan boʻlsin, toʻrtinchidan - nutqiy kamchiligi boʻlmasin, beshinchidan - koʻrinishi koʻrkam, nuroniy va yoqimtoy boʻlsin, oltinchidan - davra tashkilotchisi yoki toʻy-maʼraka egasiga yaqin boʻlsin, yettinchidan - davra qatnashchilari, xonadon ahli, mehmon-ummezbonlarning asosiy qismini taniydigan kishi boʻlsin».

Diktor

Diktor soʻzi ham boʻlib, u radio va televideniya da nutq soʻzlovchi shaxsni anglatadi. Diktor soʻzi ikki maʼnoda qoʻllaniladi: 1) telekamera yoki mikrofon orqali tayyor matnni xush ovoz bilan ifodali oʻqib beruvchi shaxs; 2) matnga qaramasdan ravon va chiroyli gapiruvchi shaxs.

Diktorning ikkinchi maʼnosiga xos xislatga ega boʻlgan notiqqlar diktor soʻzini suxandonning sinonimi sifatida ishlatishadi. Notqlik sanʼatining nazariy va amaliy masalalari boʻyicha Rahimboy Jumaniyozov «Nutqiy mahorat» qoʻllanmasida bu haqda shunday yozadi: «Boshqa tildan oʻzlashgan soʻzlar koʻpincha, maʼno torayishi va kengayishi bilan kirib keladi. Suxandon soʻzi hozir diktor maʼnosida qoʻllanilmoqda. Aslida, notoʻgʻri. Diktor boʻlish mumkin, suxandon boʻlolmaslik mumkin. Diktor tayyor matnni yoqimli talaffuz, diksiya bilan ifodali tarzda oʻqib beruvchidir. Diktorlarning suxandonlik mahoratini egallaganlari ham borligini inkor etib boʻlmaydi. Diktor matn bilan qattiq bogʻlansa, suxandon matn bilan erkin munosabatda boʻladi. Nutqiy malakaga, koʻnikmaga ega boʻlmagan diktor tilimizning sofligini ham, boyligini ham namoyish eta olmaydi. Chinakam diktor nutq texnikasi, yaʼni ovoz, nafas, intonatsiya, pauza, ohang kabi nutqning ifoda vositalari, mashqiy jarayon bilan chegaralanib qolmasdan, balki nutqiy mahorat, nutqiy faoliyat qirralarini egallashga intilishi, nazariy maʼlumot va amaliy mashgʻulotni uygʻunlashtira olishi zarur. Ifodali oʻqish, matn mazmunini yetkazishga daxldor texnik va nazariy vositalarni bilish va unga amal qilish har doim ahamiyatlidir. Diktor yuqoridagilarni kundalik mashq orqali shakllantirib boradi».

Qissaxon

- Qissaxon (qissago'y) afsona, ertak, dostonlarni ravon va ifodali o'qiydigan kishi bo'lib, turli tadbirlarda, to'y va bayramlarda o'z mahoratini namoyish qiladi.

Qiroatxon

- Qiroatxon ta'sirchan, ifodali o'qiydigan shaxs bo'lib, qissaxon uning bir ko'rinishidir. Qiroat musiqiylikka moyilligi bilan ajralib turadi. Arabiy qiroat talabi, tajvid qoidalarini bilan o'qiluvchi Qur'on tilovati bunga misoldir. Qur'on yoddan yoki manbaning o'zidan o'qiladi hamda qiroatga rioya etiladi. Taniqli so'z san'atkorlarning nomi bilan ataluvchi navoiyxonlik, boburxonlik, bedilxonlik kabilar qiroatxonlikka misol bo'la oladi

NUTQIY SAN'ATLAR

OG'ZAKI NUTQ

1. Voizlik
2. Notiqlik
3. Suxandonlik
4. Qissago'ylik
5. Roviylilik
6. Badihago'ylik
7. Askiyachilik
8. Maddohlik va hokazo.

YOZMA NUTQ

1. Dabirlik
2. Kotiblik
3. Munshiylik (mirzolik)

925475

Notiqlik san'ati, nutq madaniyati va adabiy til me'yorlari

Madaniyat tushunchasi nihoyatda keng bo'lib, u jamiyat hayoti va faoliyati bilan bog'liq bo'lgan deyarli barcha jarayonlarni, yo'nalishlarni, hodisalarni qamrab oladi.

Nutq madaniyati jamiyat hayotining, jamiyat madaniyatining o'ta muhim ajralmas tarkibiy qismi, muayyan voqeligi, ko'rinishi sifatida alohida ahamiyatga egadir. U fikr almashish, muomala so'zlash kabi kundalik, doimiy, zaruriy jarayonlarni o'z ichiga oladi, ular orqali voqelikka aylanadi, ta'sir qilish quvvatiga ega bo'ladi.

Demak, nutq madaniyati nutq bilan, nutq faoliyati bilan bevosita bog'liq ekan, til nima, nutq nima degan savollarning kelib chiqishi mutlaqo tabiiy va mantiqiydir.

Til va nutq o'zaro dialektik bog'liq ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-psixik hodisalar bo'lib, til aloqa quroli sifatida, nutq esa aloqa usuli sifatida mavjuddir.

Nutq -

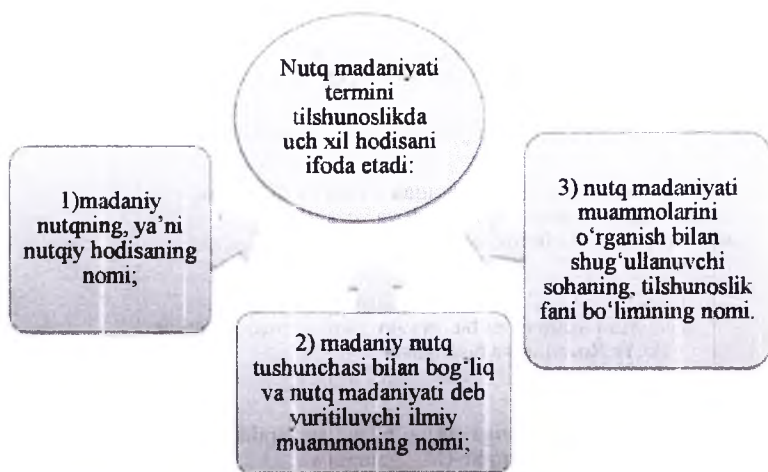
- til deb ataluvchi, ijtimoiy-individual noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari, imkoniyatlarining ob'ektiv borliq, tafakkur hamda vaziyat bilan o'zaro zaruriy, doimiy munosabatda namoyon bo'lishidir.

Nutq -

- rasmiy tildir. U keng ma'noda so'zlardan, so'z birikmalari va gaplardan tashkil topadi.

Madaniy gapirishga intilish tushunchasi barcha xalqlarda qadimdan mavjud. Bu tushuncha muayyan lisoniy me'yorlar, etik va estetik talablar bilan aloqador bo'lgan tushunchadir. Demak, nutq madaniyati tushunchasi har bir xalq tili va millat ma'naviyatini belgilovchi (ko'rsatuvchi) etik va estetik hodisadir.

Nutq madaniyati faqatgina adabiy tilni ongli va maqsadga muvofiq me'yorlashga (uni qayta ishlash va boyitishga) qaratilgan harakatlarga emas, balki millatning umumiy madaniyatini ko'tarish, odamlarda ma'lum «til didi»ni tarbiyalashga xizmat qiluvchi faoliyat hamdir.

Keltirilgan uchta hodisaning har biri murakkab ko'rinishlariga, qirralariga ega, ularni bir-biri bilan qorishtirmaslik lozim. Shunday qilib:

1. Nutq madaniyati adabiy til rivojining o'ziga xos xususiyatlaridan biri (Praga lingvistik maktabi).

2. Nutq madaniyati (til madaniyati) -- bu adabiy til me'yorlarining shakllanishi va silliqqlanishiga yordamlashishdan iborat bo'lgan faoliyat, ya'ni til rivojiga ongli aralashuvdir (Praga lingvistik maktabi).

3. Nutq madaniyati tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok qilish, aniq, ravshan, ifodali nutq tuza olish mahoratidir (A. Gurevich va b.).

4. Nutq madaniyati kishilarning o'zaro to'liq va teran fikrlashishi, tilning barcha imkoniyat va vositalarini puxta egallashidan iboratdir (B.N. Golovin va b.).

5. Nutq madaniyati faqat to'g'ri nutqgina emas, balki uquvlik hamda nutqiy chechanlik hamdir (G.Ö. Vinokur va b.).

6. Nutq madaniyati til vositalaridan o'rinli foydalangan holda maqsadga muvofiq so'zlash va yoza olish san'atidir. (A.I. Yefimov).

7. Nutq madaniyati bu, avvalo, fikrlash madaniyatidir. (D.Ye. Rozental va boshqalar)

8. Milliy o'ziga xosligi bilan ham ajralib turuvchi nutq madaniy nutqdur. (M. Agafonova).

Xulosa shuki, nutq madaniyati tilni - aloqa - aralashuv qurolini ishlatishga bo'lgan munosabatdir. Til vakillarida bu noyob qurolning imkoniyatlariga munosabat, uni ishlatishdagi boshqa omillar: tafakkur, ong, borliq, turli vaziyat va holatlar, maqsadga bo'lgan munosabat qanchalik yuqori saviyada bo'lsa, nutq madaniyati ham shunchalik yuqori saviyada bo'ladi. Aksincha bo'lsa-chi, unda nutq madaniyati ham past saviyada bo'lishi muqarrar.

Nutq madaniyati to'g'risida gap borar ekan, tabiiyki, nutqda so'zlarning o'rinni va o'ransiz ishlatilishi to'g'risida ham bahs boradi. Qo'llangan til birligini to'g'ri yoki noto'g'ri deyilganda, albatta, ma'lum bir o'lchov (mezon) ga asoslanishimiz tayin. Mana shu o'lchov (mezon) tilshunoslikda adabiy til me'yori deb yuritiladi.

Har bir lahjaning, so'zlashuv tilining, adabiy tilning o'z me'yorlari bo'lganidek, nutqning alohida ko'rinishlari bo'lgan argolar, jargonlar ham o'z me'yoriga ega. Xususi me'yorlar quyidagicha ko'rsatiladi: 1. Dialektal me'yor. 2. So'zlashuv nutqi me'yori. 3. Argolar, jargonlar me'yori. 4. Adabiy til me'yori (adabiy me'yor).

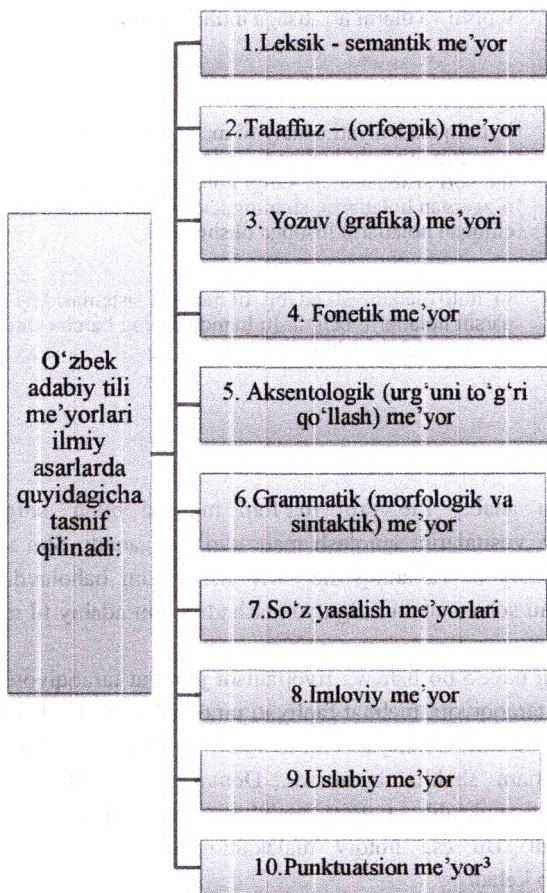
Adabiy me'yor. Ma'lum bir hududda tarqalgan uzun imkoniyatlari o'sha hududda yashovchi aholi uchun istisnosiz tushunarli bo'ladi, ya'ni aloqani yengil amalga oshirishga imkon beradi. Bu- tilning o'zi me'yordan iboratligini ko'rsatadi. Me'yor -- tilning yashash shaklidir.¹

Adabiy me'yori uzusga asoslanadi, undan olinadi. Adabiy me'yor adabiy til bilan birga tug'iladi, badiiy adabiyotning, xalq madaniyatining taraqqiyoti bilan rivojlanib, o'z qonun - qoidalarini mustahkamlab boradi.

Adabiy me'yor uzusdan olinganligi sababli hamma uchun tushunarli bo'ladi. Shuning uchun jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyat a'zolarini

¹ T. Qudratov «Nutq madaniyati asoslari». T.: 1993, 38-bet.

uyushtirishda, katta vazifalarga o'tlantirishda adabiy til, uning me'yori jamiyat uchun nihoyatda zarurdir.²

Adabiy me'yorning og'zaki va yozma ko'rinishlari mavjud bo'lib, og'zaki adabiy me'yorning rivojlanishiga xalq qiziqchilari, askiyachilari, latifago'y xalq shoir - baxshilari katta hissa qo'shsalar, yozma adabiy me'yorning shakllanishida belgilangan yozuv shakli asosida yozib qoldiriladigan yozma adabiyotning xizmati cheksizdir. Umuman olganda, adabiy til me'yori o'rganish yangi hodisa emas. Til me'yori va adabiy me'yor muammo sifatida nutq madaniyati ilmiy soha deb tan olingunga qadar ham o'rganib kelingan. Adabiy til me'yori, uning shakllanish, rivojlanish, stabillashuv qonuniyatlari nutq madaniyati sohasining tekshirish obyekti hisoblanadi.

² T. Qudratov. O'sha asar 1993, 40-bet.

³ R. Qo'ng'urov, E. Begmatov, Y. Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. -T.: 1992. 38-bet.

Nutq madaniyati sohasining adabiy til me'yoriga yondashuvi quyidagi xususiyatlari bilan grammatik munosabatlarda farq qiladi	a) nutq madaniyati adabiy til me'yoridagi o'zgarib, buzilib turuvchi nutqiy nuqsonlarni yuzaga keltiruvchi xususiyatlarni topishi va ularni tuzatishga intilishi lozim;
	b) nutq madaniyati adabiy til me'yorini doimiy rivojlanib, o'zgarib turuvchi hodisa sifatida tekshirishi va adabiy til me'yori sistemasidagi yangi holatlarni, o'zgarayotgan, o'zgargan holatlarni, shuningdek, «o'lgan», iste'moldan chiqqan holatlarni hisobga olishi kerak;
	v) nutq madaniyati adabiy til me'yori sistemasidagi qarama-qarshi holatlarni belgilashi hamda tilning barcha yaruslari bo'yicha tekshirishi lozim.

Nutq madaniyati adabiy me'yorni ma'lum maqsad bilan, anig'i madaniy nutqning chegarasi va vositalarini aniqlash maqsadida o'rganadi. Shu sababli, nutq madaniyati sohasi adabiy til va uning me'yoriy sistemasini baholaydi va nazorat qiladi. Nutq madaniyati sohasi adabiy tilga yondashadi, ya'ni adabiy til rivojiga ongli aralashadi.

Ma'lumki, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. U jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladigan, faqat jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo'ladigan ijtimoiy hodisadir. Jamiyat rivojlangan sari til ham shakllanib boradi. Demakki, shu tilda so'zlashuvchi millatning ma'naviyati yuksalib, nutqiy malakasi ortib boradi. Aks holda til tanazzulga yuz tutadi. Bu esa nutqiy malakaning so'nishiga, ma'naviyatning qashshoqlanishiga olib keladi.

Jamiyatda yashayotgan har bir shaxs alohida nutq egasi sanaladi. Lekin ularning hammasi uchun umumiy bo'lgan nutqiy qurol shu jamiyatning yagona tili hisoblanadi.

Inson nutq faoliyatida adabiy til madaniyati qoidalarini mukammal bilgani holda, ayniqsa, badiiy adabiyotlarni, gazeta va jurnallarni o'qishi, radio va televideniyaning kuzatib borishi orqali hamda tinimsiz mustaqil shug'ullanishi natijasida nutqiy malakaga ega bo'ladi.

Adabiy til madaniyatini chuqur egallagan insongina nutq madaniyatiga ega bo'ladi. Til madaniyatini egallashda tilga bo'lgan e'tibor, unga chinakam muhabbat

va hurmat muhim rol o'ynaydi. Adabiy til va uning me'yorlarini shunchaki qiziqish yoki u bilan nomigagina shug'ullanish orqali egallab bo'lmaydi.

Insonning nutq faoliyati uch ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Bular - so'zlash, mutolaa qilish va eshitish. So'zlash deyilganda, so'zlovchining ma'lumot, maslahat berishi, buyurishi, o'ziga noma'lum bo'lgan narsalar haqida so'rashi tushuniladi. So'zlaganda so'zlovchining bilimi, madaniyati, axloqi, odobi yuzaga chiqadi. So'zlashning monologik va dialogik ko'rinishlari mavjud.

Mutolaa qilish o'quvchining yozma nutq orqali asar muallifi, obrazlari bilan muloqatidir. Mutolaa tufayli yozma nutqda aks etgan voqea - hodisadan xabardor bo'ladi.

O'rta maktabda ta'lim olayotgan yoshlarni, ya'ni, jamiyatning yangi ijtimoiy kuchlarini yetishtirishda o'qituvchi mas'ul hisoblanadi. Jamiyat o'qituvchining qo'lga yosh avlodni, ya'ni o'z kelajagini ishonib topshiradi. Uning kamol topishida o'qituvchining nutqi o'ta muhimdir. Demak, o'qituvchilik kasbi insonparvarlik, vatanparvarlik, yuksak madaniyat bilan birga yuqori darajadagi nutqiy malakaga ham ega bo'lishini talab qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Nutq madaniyati nima?
2. Til madaniyati bilan nutq madaniyati qaysi jihatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi?
3. Adabiy me'yor nima? U nimaga asoslanadi?
4. Nutqiy malakaga qanday erishish mumkin?

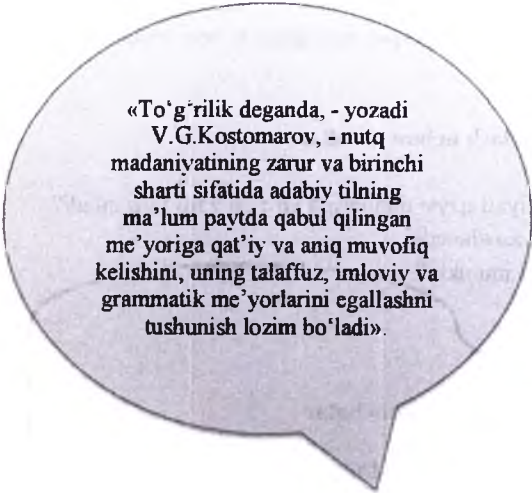
Tayanch tushunchalar

1. Morfema - (grekcha) tilshunoslikka oid termin bo'lib, so'zning ma'no anglatuvchi, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan qismi (yoki bo'lagi) (o'zak morfema, affiksial morfema).
2. Jargon - (fransuzcha) biror ijtimoiy guruhning o'ziga xos va o'zigagina tushunarli bo'lgan, boshqalar tushunmaydigan yasama tili.
3. Uzun-biror til jamoasida til sistemasida mavjud bo'lgan imkoniyatlarning foydalanib kelinayotgan qismi uzun deyiladi. Uzun bir tilni boshqasidan ajratib turadigan shartlarni ham, tilning ichki me'yorlarini ham o'z ichiga oladi.

➤ **Nutqning kommunikativ sifatlari: to'g'riligi va aniqligi**

Nutq so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning muayyan ko'rinishi ifoda bo'lib, u faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki ham ruhiyat, ham nafosat hodisasi hisoblanadi. Shuning uchun ham yaxshi nutq deyilganda, aytilmoqchi bo'lgan maqsadning tinglovchi yoki kitobxonga to'liq va aniq yetib borishi, ularga ma'lum ta'sir o'tkazishi nazarda tutiladi. Shunga ko'ra nutq oldiga muayyan talablar qo'yiladi. Bu talablar nutqning kommunikativ sifatlari bo'lib, unda nutqning mantiqan to'g'ri, fikran aniq, tuzilishiga ko'ra chiroyli va yo'nalishiga ko'ra maqsadga muvofiq bo'lishi nazarda tutiladi.

1. Nutqning to'g'riligi

«To'g'rilik deganda, - yozadi V.G.Kostomarov, - nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma'lum paytda qabul qilingan me'yoriga qat'iy va aniq muvofiq kelishini, uning talaffuz, imloviy va grammatik me'yorlarini egallashni tushunish lozim bo'ladi».

Nutqning to'g'riligi uning eng muhim aloqaviy fazilatidir. Chunki nutq to'g'ri bo'lmasa, uning boshqa kommunikativ sifatlari, ya'ni mantiqiyliги, aniqliги, maqsadga muvofiqligiga ham putur etadi.

Nutq to'g'ri bo'lishi uchun, asosan, ikki me'yorga - urg'u va grammatik me'yorga qattiq amal qilish talab qilinadi. So'zlardagi urg'uning ko'chishi bilan ma'noning ham o'zgarib ketishi mumkinligini esdan chiqarmaslik lozim. Masalan: olma so'zi. Bu so'zni alohida urg'usiz olib

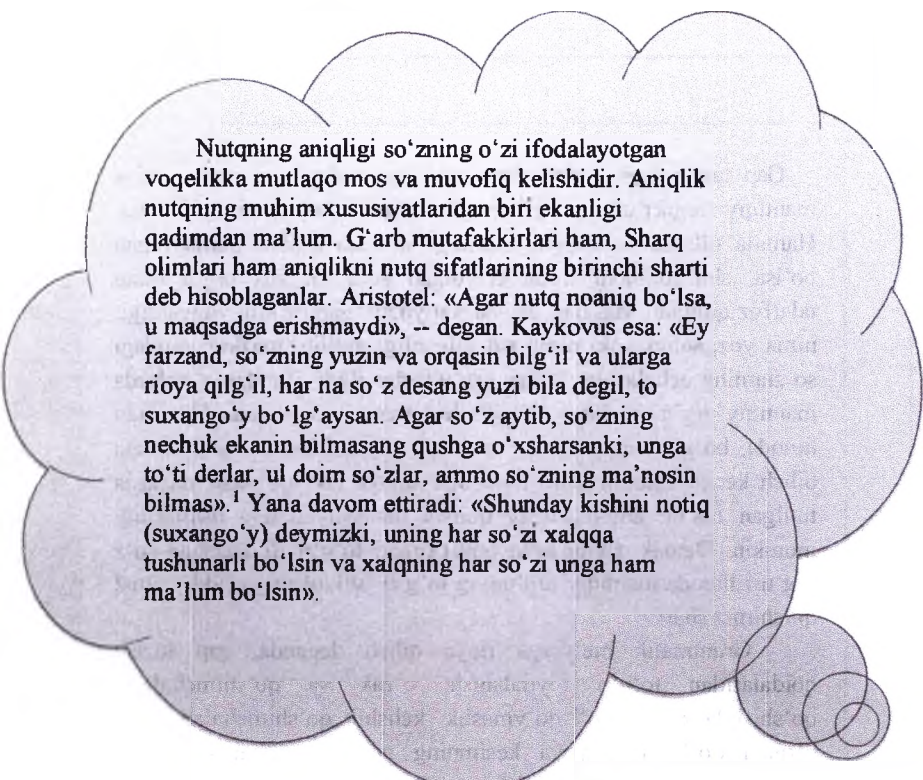
qaraganda, uning qanday ma'noda qo'llanilayotganini aniqlash qiyin. Faqat urg'u undagi ma'noning aniqlanishiga ko'maklashadi. Ya'ni olma tarzida urg'u birinchi bo'g'inga tushganda, harakat, olma kabi oxirgi bo'g'inga tushganda esa mevaning bir turi ma'nosi anglashiladi. Tilimizda bunday so'zlar anchagina. Masalan, hozir - hozir, yangi-yangi, yigitcha-yigitcha, o'quvchimiz - o'quvchimiz so'zlarining ma'nosi ham urg'u yordamida oydinlashadi.

Gap tarkibidagi ayrim olingan so'zga tushadigan urg'u, ya'ni mantiqiy (logik) urg'uning ham ma'noni farqlashda xizmati katta. Hamma tillarda ham qaysi ma'noga alohida e'tibor berilayotgan bo'lsa, shu ma'noni ifoda etayotgan so'z maxsus urg'u bilan talaffuz qilinadi. Masalan, Anvar xat yozdi, gapida kim yozganligi, nima yozganligi yoki nima ish qilganligi aytilib, mazkur gapdagi so'zlarning uchalasidan biriga urg'u tusha oladi. Bunday o'rinlarda mantiqiy urg'u ma'noni ta'kidlash uchun xizmat qiladi. Umuman nutqda, bo'g'in urg'usi kabi mantiqiy urg'uni ham to'g'ri ishlata bilish kerak. Chunki ayni jarayonda xatoga yo'l qo'yilsa, nazarda tutilgan ma'no anglashilmay qolishi maqsad amalga oshmasligi mumkin. Demak, fikrni nutq (gap) orqali to'g'ri ifodalashda so'z urg'usi hamda mantiqiy urg'uning to'g'ri ishlatilishiga jiddiy amal qilishimiz shart.

Grammatik me'yorga rioya qilish deganda, gap tuzish qoidalaridan to'g'ri foydalanish, o'zak va qo'shimchalarni qo'shishda xatoga yo'l qo'ymaslik, kelishik qo'shimchalarini o'z o'rnida qo'llash, ega va kesimning mosligi, ikkinchi darajali bo'laklarning ularga bog'lanish qonuniyatlari tushuniladi.

Xullas, ona tili xazinasidan kerakli grammatik shakllarni tanlash va ularni o'z o'rniga qo'yish, ya'ni nutqning to'g'ri tuzilishiga erishish nutq madaniyatining asosiy talablaridan biridir.

2. Nutqning aniqligi

Nutqning aniqligi soʻzning oʻzi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Aniqlik nutqning muhim xususiyatlaridan biri ekanligi qadimdan maʼlum. Gʻarb mutafakkirlari ham, Sharq olimlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti deb hisoblaganlar. Aristotel: «Agar nutq noaniq boʻlsa, u maqsadga erishmaydi», -- degan. Kaykovus esa: «Ey farzand, soʻzning yuzin va orqasin bilgʻil va ularga rioya qilgʻil, har na soʻz desang yuzi bila degil, to suxangoʻy boʻlgʻaysan. Agar soʻz aytib, soʻzning nechuk ekanin bilmasang qushga oʻxsharsanki, unga toʻti derlar, ul doim soʻzlar, ammo soʻzning maʼnosin bilmas».¹ Yana davom ettiradi: «Shunday kishini notiq (suxangoʻy) deymizki, uning har soʻzi xalqqa tushunarli boʻlsin va xalqning har soʻzi unga ham maʼlum boʻlsin».

Aniqlik nutqning muhim xususiyati, fazilati sifatida fikrni yorqin ifodalash bilan, nutq predmetining maʼnosi bilan, nutqda ishlatilayotgan soʻz maʼnolarini bilish bilan bogʻliq boʻladi. Agar notiq oʻzi fikr yuritmoqchi boʻlgan nutq predmetini yaxshi bilsa, unga mos soʻzlarni tanlasa va oʻzi tanlagan soʻzlarning maʼnolariga mos vazifalar yuklasa, nutqning aniq boʻlishi tayin. Demak, aniqlik nutqda soʻz qoʻllash meʼyorlariga amal qilishdan iborat. Bu jihatdan aniqlik toʻgʻrilikning boshqacha, oʻziga xos koʻrinishi hisoblanadi. Baʼzan notiq oʻzi ishlatadigan soʻzning maʼnosini bilishga uncha eʼtibor bermaydi. Natijada soʻzning maʼnosi nutqdan koʻzda tutilgan maqsadga mos kelmaydi. Koʻpincha, bunga bir-biriga yaqin narsalarni anglatuvchi soʻzlar sabab boʻladi. Masalan: Abdulla Qahhor yozuvchi Maʼruf Hakimning «Qahramonning oʻlimi» hikoyasini tahlil qilib, «Botir beliga qator beshta bomba qistirib...», «Qoʻliga bomba ushlagan holda koʻchaga yugurdi» jumlaridagi bomba soʻzining notoʻgʻri qoʻllanilayotganligini, yozuvchining bomba va granatani

farqlamasligini tanqid qiladi.¹ Aniqlik ikki xil bo'ladi: narsaning aniqligi va tushunchaning aniqligi. Narsa aniqligi nutqda aks etgan mavjudlikning narsalar, hodisalar doirasi bilan nutq mazmunining munosabatida ko'rinadi. Nutqda mavjudlikning narsa va hodisalari to'g'ri aks etishi uchun notiq o'zi so'zlayotgan narsalarni yaxshi bilgan bo'lishi lozim. Nutq prednetini bilmaslik yoki chala bilish, shuningdek, ularni o'rganishda loqaydlik qilish natijasida yuzaga kelgan noaniqlik yoqimsiz bo'lib, tinglovchini ranjitadi. Masalan: «Na tashkilotchilik, na rahbarlik, na bilimdonlik qobiliyati bo'lmagan kishi birdaniga kimning nazariga tushdi?» (Gazetadan)².

Ko'rinadiki, so'zlovchi **na** yuklamasining nutqdagi ma'nosi - na bo'lishsizlik qo'shimchasi anglatgan ma'noga teng ekanligini unutgan. Odatda na inkor yuklamasi ishtirok etgan gaplarning kesimi bo'lishli shaklda bo'ladi.

Nutqning har tomonlama to'g'ri bo'lishi uchun narsa aniqligining o'zi etarli emas. Tushunchaviy aniqlik nutq mazmunining unda belgilangan tushunchalar tizimiga mos kelishini talab qiladi.

Shunday qilib, aniqlik nutqning aloqaviy sifatlaridan biri bo'lib, u ob'ektiv borliq bilan nutq mazmunining mosligi sifatida yuzaga chiqadi.

Aniq nutq yaratish so'zlovchidan quyidagilarni talab etadi:

a) tilning sinonimik imkoniyatlarini bilish va sinonimik qatorlardan kerakligini ajratib, nutqda qo'llash;

b) nutqda ishlatiladigan so'zning anglatgan ma'nolarini har tomonlama bilish;

v) so'zning ko'p ma'noligiga jiddiy e'tibor berish, ko'p ma'noli so'z nutqda qo'llanganda uning qaysi ma'no qirrasini ko'zda tutilayotganini aniq tasavvur qilish; fikrning yuzaga chiqishida bu so'zning boshqa ma'no qirralari monelik qilish-qilmasligini ko'z oldiga keltirish;

g) omonimlarning xususiyatlarini bilish, Chunki ularni bilmaslik aniqlikning buzilishiga olib keladi;

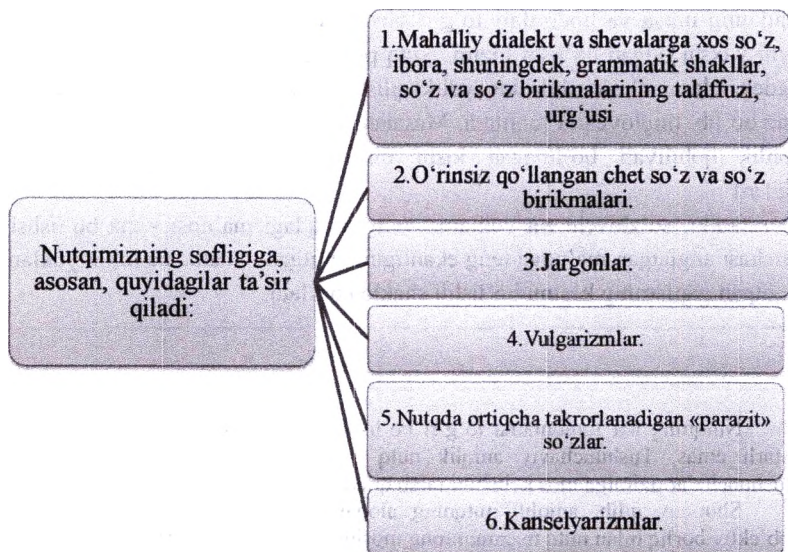
d) paronimlarni bilish, ulardagi tovush yaqinliklariga e'tibor berish;

e) tor muhitda ishlatiladigan, chetdan kirgan, kasb-hunarga oid, arxaik, eskirgan, dialektizm so'zlarning ma'nolarini yaxshi anglagan holda nutqqa kiritish.¹

¹ T. Qudratov. O'sha asar, 55-het.

² T. Qudratov. O'sha asar, 56-57 – bet.

3.Nutqning tozaligi. Nutqning tozaligi deganda, eng avvalo, uning adabiy til me'yoriga muvofiq kelish - kelmasligi tushuniladi.

Sanab o'tilganlardan o'rinsiz foydalanish kundalik nutqni ham, badiiy nutqni ham xiralashtiradi. Har bir so'zlovchi o'z nutqining adabiy me'yorlar darajasida bo'lishi uchun harakat qilishi lozim.² O'z shevasiga xos bo'lgan til vositalarini nutqqa o'rinsiz olib kirish nutqni buzadi. Ammo dialektizm va varvarizmlar badiiy asar tilida ma'lum badiiy - estetik vazifani bajarishi, muallifning ma'lum g'oyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi ham mumkin. Muallifning milliy koloritni berish uchun, asar qahramonining qaeqlik ekanligiga ishora qilish uchun dialektizm va varvarizmlardan foydalanishi mumkin. Masalan: «Yoshulli, siz buni emas, meni tinglang! Bu mang'layi qoraning sherigi bor» (T.Malik). Ushbu misolda dialektizmlar territorial koloritni berishga xizmat qilayotgan bo'lsa, quyidagi misolda varvarizmlar - chet so'zlar xarakter yaratishda yozuvchiga ko'maklashgan. «Ishondim, o'rtoq ginrol. Hammasi est bo'ladi. Uyda xaladiynada muzdagi bor, olib chiqaymi? Sizga tekin» (T.Malik).

Lahjaviy so'zlarning badiiy adabiyotda o'rni bilan ishlatilishi faqatgina maqsadga muvofiq bo'lib qolmasdan, adabiy tilimizning boyib borishiga, umumxalq tilidagi ayrim elementlarning saqlanib qolishiga xizmat qilishi ham mumkin. Masalan: nutq nihol o'tkazish haqida bo'lganida adabiy tilda varianti yo'q bo'lgan «xancha» so'zi ishlatilsa va o'z o'mida unga izoh berilsa, o'rinli bo'lardi. Chunki bu

² T.Qudratov. O'sha asar, 50-bet.

soʻz nihol oʻtkazish uchun kavlangan chuqurchaning nomi boʻlib, boshqa chuqurchalarga nisbatan ishlatilmaydi.

Nutqda oʻrinsiz ishlatilgan boshqa tillarga oid soʻzlar varvarizmlar deb ataladi.

Ayrim kishilarning oʻz nutqini nazorat qilmasligi, «yoqimli» soʻz qidirishda erinchoqlik qilishi, ruscha atamalarning oʻzbekcha shakllarini bilmasligi, baʼzi hollarda oʻzining ruschani ham bilishligini namoyish etishga intilishi natijasida varvarizmlar nutqqa kirib keladi: Ertalab zvonit qildim, bibliotekaga bordim, astanovkada turdim kabi. Nutqimizda mana shunday soʻzlarning uchrab turishi juda achinarlidir. Ulardan qutulishning birdan-bir yoʻli ona tilini har tomonlama chuqur oʻrganish, unga hurmat bilan qarash, soʻz qoʻllashga alohida eʼtibor berish, badiiy asarlarni koʻp oʻqish, oʻqiganda notanish soʻzlar maʼnosiga diqqat qilish kabilar. Ayrim kasb egalarining, ayrim guruhlarining oʻz «tili» boʻlib, ular bu «til» orqali soʻzlashda boshqalardan ajralishga, ifodalanayotgan fikrlarini kishilardan bekitishga intiladilar. Bunday soʻzlar jargon soʻzlar deb ataladi. Masalan, novcha (aroq), qizil (vino) - ichuvchilar nutqiga xos.

Vulgarizmlarga axloq meʼyorlariga toʻgʻri kelmaydigan: kishini soʻkishda, haqoratlashda ishlatiladigan soʻzlar kiradi. Ularni ishlatish soʻzlovchining past madaniyatli, qoʻpol, johil kishi ekanligini koʻrsatadi. Badiiy adabiyotda ham ulardan foydalaniladi:

- Uxlab oʻtiribsanmi, xunasa?! Ming marta chaqirishim kerakmi?! (T.Malik).

Parazit soʻzlar deb ataluvchi lugʻaviy birliklar ham til madaniyati uchun yotdir. Ular, asosan, soʻzlashuv nutqida koʻp ishlatilib, notiqning oʻz nutqini kuzatib bormasligi, eʼtiborsizligi natijasida paydo boʻladi va bora-bora odatga aylanib qoladi. A.Qodiriy «Mehrobdan chayon» romanida buxorolik Sharifboy nutqida «paʼlanat» («padar laʼnat»)ni parazit soʻz sifatida ishlatib, uning nutqini individuallashtirgan. Sharifboy har gapida bu soʻzni qoʻshib gapiradi:

«Sharifboy yostiqlardan burlib, yonidagi uchinchi yigitga qaradi:

- Paʼlanat, qachon kelgan ekan?»

«Kanselyarizm»lar ish qog'ozlari uchun zarur bo'lgan, ma'lum bir shaklda saqlanadigan so'z birikmalari, gaplardir. Ular o'z o'mida juda zarur. Chunki ish qog'ozlari qat'iy bo'lgan ma'lum shakllarni talab qiladi. Bunday «qat'iy shakllar», shablonlar so'zlashuv nutqiga, badiiy adabiyotga, publitsistikaga o'tsa, nutqni buzishi mumkin. O'rinsiz kanselyarizmlar majlislarda, kengashlarda, gazetalarda, radio va televideniadagi nutqlarda ko'plab uchraydi.

«Bundan 365 kun muqaddam siz bilan biz o'z hayotimizda qat'iy burilish yasab, zo'r sinovlar sharoitiga bevosita qadam qo'ydik...» (A.Qahhor). Gapdagi «365 kun muqaddam», «qat'iy burilish yasab», «zo'r sinovlar sharoitiga bevosita qadam qo'ydik» kabi nutq birliklarini qo'llash bilan yozuvchi ayrim «motiqlar» ustidan kuladi.

4. Nutqning mantiqiyiligi

Nutqning mantiqiyiligi uning asosiy sifatlari bo'lgan to'g'rilik va aniqlik bilan chambarchas bog'langandir. Chunki grammatik jihatdan to'g'ri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifodalash uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan lug'aviy birlik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va o'quvchiga ifodalanayotgan fikrning to'liq etib bormasligiga, ba'zan umuman anglashilmasligiga olib keladi. Nutqni tuzishdagi e'tiborsizlik natijasida ba'zan mantiqsizlik yuz beradi. Quyidagi misolga e'tibor qiling «Ferma jonkuyarlari olti oylik davlatga sut sotish planlarini muddatdan oldin bajaradilar» (Gazetadan). Gapda so'zlarning tartibi to'g'ri bo'lmaganligi, «olti oylik» birikmasining «sotish» so'zidan keyin kelmaganligi tufayli mantiqqa putur etyapti, hatto, xato fikr ifodalanayapti.¹

Nutqda mantiqiylikka erishish uchun qo'llangan so'zlar bilan ularning predmetlik ma'nolari mos bo'lishi lozim. Boshqacha aytganda, har bir so'z nutqda qo'llanganda, o'ziga xos ma'nonigina ifodalashi zarur.

Mantiqiylikni predmet mantiqiyiligi va tushuncha mantiqiyiligi deb ikkiga ajratish mumkin. Predmet mantiqiyiligi nutqdagi til birliklarining o'zaro ichki munosabatlarining mosligidan iborat. Tushuncha mantiqiyiligi mantiqiy fikr tuzilishidan hamda bu tuzilishning nutqdagi til belgilarining ma'noviy aloqalaridan iborat. Tushuncha mantiqiyiligi alohida olingan matnda fikriy ketma-ketlik, mantiqiy izchillik bo'lishini taqozo qiladi. Ammo, bu talabni nutqning hamma ko'ri-nishlariga

nisbatan qo'llab bo'lmaydi. Masalan: ilmiy va badiiy nutq uslublarida bu talabga qanday amal qilinishini ko'rib chiqaylik. Ilmiy uslubda yozilgan asarlar yaxlit bir tuzilishga ega. Unda kirish, asosiy qism va xulosa mavjud bo'lib, ular yagona bir halqaga birlashadi. Matnda berilgan fikrlar qat'iy izchillikda bayon qilinadi.

Badiiy nutq tuzilishi esa bir oz boshqacha. Aytaylik, fikrlar bir maromda bayon etib kelinadi-yu, birdaniga uzilish yuz beradi, ya'ni boshqa voqealar hikoya qilinadi. Bu narsa go'yo mantiqiy izchillikka putur etkazganday ko'rinsa-da, aslida unday emas. Badiiy asarlarda, xususan, qissa, roman kabi janrlardagi keng qamrovlik tasvir qurilishini ana shunday tuzishni taqozo qiladi. Mantiqqa putur etmaganligi bunday asarlarning oxirida ma'lum bo'ladi.

Xulosa shuki, nutqning mantiqiyligi deganda, yaxlit bir sistema asosida tuzilgan, fikrlar rivoji izchil bo'lgan, har bir so'z, ibora aniq maqsadga mos holda ishlatiladigan nutqni tushunamiz.

5. Nutqning ta'sirchanligi

So'z kuchidan yiqilur minbar ham, dor ham,
So'z birla chiqar indan ilon – murdor ham.

(Abu Shukur Balxiy)

Nutqning ta'sirchanligi deganda, asosan, og'zaki nutq jarayoni nazarda tutiladi. Shunga ko'ra nutqning tinglovchi tomonidan qabul qilinishidagi ruhiy vaziyat ham e'tiborga olinadi. Ya'ni, bunda notiq tinglovchilarni ularning bilim darajasidan tortib, hatto yoshigacha, nutqning qanday qabul qilinayotganigacha nazorat qilishi zarurdir. Professional bilimga ega bo'lgan kishilar oldida jo'n, sodda tilda gapirish maqsadga muvofiq bo'lmagani kabi, oddiy, yetarli darajada ma'lumotga ega bo'lmagan tinglovchilar oldida ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga harakat qilish maqsadga muvofiq emas.

Xullas, notiqdan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi va ifodalamoqchi bo'lgan fikrni to'raligicha tinglovchilarga to'liq etkazishga harakat qilish vazifa qilib belgilanadi. Xo'sh, ta'sirchan nutq deganda qanday nutqni tushunmoq kerak? B.N.Golovin aytganidek, ta'sirchan nutq tinglovchi va o'quvchining e'tiborini va qiziqishini hisobga oladigan nutqdir

Omma tushuna oladigan tilda gapirish, ularni ifodalanayotgan fikrga ishonтира olish notiqalar oldiga qo'yiladigan asosiy shartlardan hisoblanadi. Buning uchun esa, yuqorida aytilganidek, mavzuni yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq belgilangan rejasi bo'lishi kerak. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni o'zaro bog'lab, tinglovchilarni nutq rejasi bilan tanishtirish lozim. Vaqtini hisobga olish notiqlik fazilatlaridandir. Chunki so'zlash muddati oldin e'lon qilinib, shunga rioya qilinsa, iloji bo'lsa, nutq sal oldinroq tugatilsa, avni muddao bo'ladi.

So'zlovchining o'z nutqiga munosabati ham muhimdir. Chunki shunday bo'lgandagina quruq rasmiyatchilikdan voz kechiladi. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi aloqa mustahkamlanadi. Notiq fikrlarini o'zi yoki tinglovchilar hayotidan olingan misollar asosida isbotlashga harakat qilsa, mavzuga doir subyektiv fikr, mulohazalarini bildirsa, nutq yana ham ishonarli va ta'sirli bo'ladi.

Nutqning ta'sirchanligiga erishishda tilning tasviriy vositalari hisoblangan metafora, metonimiya, sinekdoxa, o'xshatish, epitet, takror va adabiy ko'chimlarning ham roli kattadir. Bulardan tashqari nutqda ta'sirchanlikni ta'minlash uchun maqol, matal, hikmatli so'z va iboralardan, ayniqsa, frazeologizmlardan unumli foydalanish zarur. Yozuvchi A.Qahhor o'z hikoyalari epigraf sifatida berilgan maqollar orqali o'quvchilar diqqatini darhol egallaydi. «Osmon yiroq - yer qattiq» («Bemor»), «Oting o'limi – itning bayrami» («O'g'ri») va b.

6. Nutqning maqsadga muvofiqligi

Nutqning maqsadga muvofiqligi juda muhimdir. Nutq madaniyati adabiy til me'yorlarini puxta egallash va ulardan nutqda to'liq foydalanish demakdir.

Nutq madaniyati yuksak bo'lgan kishi, birinchidan, o'z nutqini to'g'ri, adabiy til me'yorlariga muvofiq tuzadi. Ikkinchidan, til vositalaridan eng muvofiq, eng zarurlarini tanlab olib, nutqning jozibali bo'lishini ta'minlaydi. Shuningdek, nutqning ixchamligi, mazmundorligi ham katta ahamiyatga egadir.

Abulla Qahhor ta'kidlaganidek, «Kitobxonga bir fikrni yoki bir narsani tasavvur qildirish uchun kishini boshini qotirmaydigan, ochiq, ravon va sodda til kerak», «Surat oldirayotgan kishi suratga chiroyli va kelishib tushmoqqa behuda zo'r berib, o'zining tabiiy holatini buzganday, yozuvchi chiroyli va qoyil qilib yozishga zo'r bersa, adabiy asar uchun zarur bo'lgan tildagi soddalik, tabiiylik buziladi».

Nutq to'g'ri, ammo, ayni vaqtda tushunilishi qiyin bo'lishi mumkin. Nutq to'g'ri, biroq nutq so'zlanayotgan sharoitga mos bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun ham atqoli o'zbek shoir va yozuvchilari o'z asarlarini qayta-qayta ishlaganlar. Bu borada A. Qodiriy, Oybek, A. Qahhor, S. Ahmad, A. Oripovlarni ko'rsatib o'tish joizdir. Yozuvchi S. Ahmadning aytishicha, A. Qahhor ba'zi hikoyalari matnini 27 martagacha qayta ishlagan¹.

O'zbekiston xalq yozuvchisi Mirmuhsin shunday yozadi: «Adib o'zini tahrir qilishi, asarlarida haykaltaroshdek g'adir-budur marmarni ishlab, jonli inson yaratishi kerak. F. Dostoyevskiyning «Aka-uka Karamazovlar» romani qulyozmasini ko'rib, og'zim ochilib qoldi. Shu darajada ko'p tahrir qilinganki, ko'chiruvchi mashinachilarga juda qiyin bo'lgan bo'lsa kerak. Abdulla Qodiriy, Oybek qo'lda yozgan, bir sidra oson yozilgan yaxshi asar yo'q, har qanday zako va yetuklik ham tahrir-u ter to'kishni taqozo etadi»².

Ko'rinadiki, yozuvchilar so'z va so'z birikmalarining birini boshqasi bilan almashtirganda, me'yorga mosligini emas, maqsadga qay darajada muvofiq kelishini ko'zda tutadilar.

Nutq faoliyatida muallif o'z oldiga qo'ygan maqsadni eng aniq, eng to'g'ri, eng yaxshi, eng ta'sirli, eng tushunarli qilib ifodalaydigan so'zlarni, so'z birikmalarini, gaplarni, topishga, tanlashga intiladi. Bu vositalarni yaxlit qilib, «maqsadga

¹ T. Qudratov. O'sha asar, 75-bet.

² T. Qudratov. O'sha asar, 58-bet.

muvofiglik» deb belgilash mumkin. So'zlovchining u yoki bu so'zning, u yoki bu sintaktik qurilma matnining maqsadga muvofiq tuzilganini sezishi, shunga muvofiq ish olib borishi lozim. Me'yor va maqsadga muvofiqlikning birgalikdagi harakati nutq madaniyatini mukammallashtirishdir.

Takrorlash uchun savollar

1. Nutqning kommunikativ sifatlari nima?
2. Nutqning to'g'riligi nutq madaniyati uchun qanday ahamiyatga ega?
3. Qanday nutqni biz aniq nutq deymiz va unga qanday erishiladi?
4. Nutqning mantiqiyliги nima va u nimaga asoslanadi?
5. Ta'sirchanlik nima?
6. Ta'sirchanlikning qanday omillarini bilasiz?
7. Nutqning maqsadga muvofiqligi nima?

Tayanch tushunchalar

Jargon – (fransuzcha jargon). Biror guruh vakillarining, o'z nutqi bilan ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida, o'zicha mazmun berib, ishlatadigan so'z va iboralari.

Vulgarizmlar – (lot. Vulgaris-oddiy, sodda) – dag'al so'z, dag'al ibora.

Kommunikatsiya – (lot. communicatio – xabar, aloqa). Biror mazmunning til vositalari orqali berilishi, xabar qilinishi

➤ **Nutq madaniyati va uslubshunoslik**

Uslubshunoslikning tilda tutgan o'ri beqiyosdir. Uslubshunoslik me'yorlarni shakllantirish, mashhur tilshunos olim G.O.Vinokur ta'kidlaganidek, nutq madaniyatining o'z oldiga qo'ygan asosiy maqsadi, uning eng muhim vazifasidir. Chunki uslubiy me'yorni yaxshi bilmasdan, ularni mukammal egallamasdan turib, nutq madaniyatiga, madaniy nutqqa erishib bo'lmaydi.

Ma'lumki, har bir so'zni o'ylab, tanlab, ularning har bir ma'nosiga, ma'no qirralariga yaxshi e'tibor qilib, o'rinli ishlatish haqida juda ko'plab xalq maqollari, hikmatlari mavjud. Bu haqda buyuk faylasuf Aristotelning «Poetika» va so'z mulkingning sultoni Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asarlarida ham qimmatli fikrlar aytilgan.

Tilda har bir so'zni, grammatik formani, har bir sintaktik qurilmani o'z o'mida, ya'ni shu so'z, shu grammatik shakl yoki sintaktik qurilma (gap) ishlatilayotgan vaziyatni (tinglovchi saviyasi, ularning holati kabilar) hisobga olgan holda to'g'ri qo'llash, ularning shu vaziyatga eng mos tushadiganini tanlab, nutq jarayonida ulardan unumli foydalanish, eng ixcham va fikrni lo'nda ifodalaydiganini, eng sodda va hammaga tushunarlisini ishlatish nutqning ravonligini, tushunarlilikini, aniqligini ta'minlaydi, uni g'alizliklardan xalos etadi. So'zlarni, grammatik shakllarni befarq qo'llash, vaziyatga mos tushmaydigan gaplarni beixtiyor, nazoratsiz aytib yuborish, bo'lar - bo'lmasga u yoki bu so'zdan yoki grammatik shakllardan foydalanaverish, umuman, ularni ortiqcha qo'llash, o'rinli - o'rinsiz takrorlayverish nutqni bachkana qiladi, fikrni xiralashtiradi, uning ta'sirchanligiga putur etkazadi. Zero, donolar aytganidek:

Nodonlardek yuzlab so'zni qilma qator,

Donolardek bir so'z degil, lek ma'nodor.

(Sa'diy Sheroziy)

yoki

So'z joy-u vaqtiga bo'lar ekan mos,

Sehr-u afsun uchun u bo'lar asos.

(Abdurahmon Jomiy)

Ma'lumki, uslubiyat - fikrni ifodalash yo'llari, til vositalarini - materiallarini to'g'ri tanlay bilish haqidagi ta'limot-uslublar ilmi bo'lib, tilning vazifalariga mos ravishda bir necha ko'rinishlarga ega: so'zlashuv uslubi, kitobiy uslub, ilmiy-omimabop uslub, rasmiy, publitsistik va badiiy uslub kabilar. Ushbu fikr uslubiyatning tarkibiy qismiga kiruvchi grammatik uslubshunoslik haqida ham aytish mumkin.

Grammatikaning morfologiya va sintaksis nomlari ostida ikki qismga ajratilish holati grammatik uslubshunoslikda ham saqlanadi, ya'ni u morfologik uslubshunoslik hamda sintaktik uslubshunoslik kabi ikki ko'rinishda bo'ladi.

Grammatika so'zning yoki sintaktik qurilmaning lug'aviy va grammatik ma'nolarini, fikriy jahatni o'rgansa, grammatik stilistika ularning qo'shimcha - ekspressiv ma'nolarini, vazifaviy xususiyatlarini o'rganadi.

Grammatika bilan uslubshunoslik birgalikda faqat grammatik shakllarning nimani ifodalashini emas, balki qanday ifodalanishini ham tekshiradi.

Grammatik uslubshunoslikning bir qismi bo'lgan morfologik uslubshunoslik har bir grammatik shaklning, so'z yasovchi vositalar va har xil boshqa shakllarning uslubiy xususiyatlarini o'rganadi.

O'zbek tilida qo'shimchalar doirasidagi ma'nodoshlik (sinonimiya) hodisasi ham keng tarqalgan: **shu sababli // shu sababdan; talabalardan biri // talabalarining biri; otga mindi // otni mindi; savlatli // savlatdor // basavlat...** kabi.

O'zbek tilida so'z yasovchi va grammatik ma'no ifodalovchi juda ko'p affiksalar o'z variantlariga ega yoki bir-biri bilan o'zaro sinonimik munosabatda bo'ladi. Masalan, jo'nalish kelishigi ko'rsatkichi **-ga** hozirgi tilimizda **-ka, -qa** variantlarida uchrasa, eski o'zbek tilida **-g'a (borarg'a - qilurg'a, so'rarg'a)** ko'rinishda uchraydi. Fe'llardagi **-giz** ko'rsatkichi **-kiz, -g'iz, -qiz; -kaz; -gaz** va hatto, ba'zan **-kar (o'tkar, yetkar)** variantlarida uchraydi.¹

Tilimizda ba'zan ayrim grammatik shakl pleonastik (qo'sh) qo'llanadi. Bunday qo'llash nutqda ortiqchalikni vujudga keltirishi, nutq ravshanligiga putur yetkazishi,

¹ Y. Tojiyev va b., O'sha asar, 90-bet.

fikmi xiralashtirishi, bachkanalashtirishi mumkin: **toychoqchaginam, kichkinagina, ichilib qo'yildi, to maktabgacha, YAngiqishloq qishlog'i, bir kalima so'z, o'n yillar o'tdi, 6 ta o'g'il - qizlarim bor**, qo'llanishlarda grammatik shakllar yoki so'zlarning o'rinsiz, maqsadsiz qo'llanishi natijasida ana shunday hol yuz berganini kuzatamiz: kichkinagina tipidagi qo'llashlarida **—gina**, solinib bo'lindi qo'llanishidagi **—in**, ichilib qo'yildi tipidagi qo'llanishlarda oldingi so'zdagi **—il**, to maktabgacha qo'llanishida **to** elementi (bunda ba'zan kuchaytirish ifodalanishi mumkin, ana shunday vaqtda to elementining ishlatilishi o'zini oqlaydi), keyingi birikmalarda **qishlog'i, kalima so'zlari, o'n yillar o'tdi, oltita o'g'il - qizlarim bor, har bir dalillarni** birikmalarida **—lar** affiksi ortiqcha ishlatilgan va nutqda g'alizlik tug'dirgan.

Biroq, shuni ham aytish kerakki, grammatik shakl yoki boshqa vositalarni pleonastik qo'llash hamma vaqt ham nutqda ortiqchalik tug'diravermaydi. Ba'zan juda o'rinli, tushungan holda, ma'lum bir maqsadni ko'zda tutib, shunday qilinsa, nutqni ravon qiladi, fikmi aniq, lo'nda, bor nozikliklari bilan ifodalashga yordam beradi, nutq ta'sirchanligini oshiradi, ma'noni kuchaytiradi, bo'rttiradi: Ulug' ayyom kunlari; shuncha yil tuz - namak bo'ldik; besh panjasini og'ziga tiqadi; aytganini qilmay qo'ymaydi; biz o'zimiz aytib qo'yamiz tipidagi qo'llanishlarda ana shu holni kuzatamiz. To'g'ri, namak, kalima, ayyom, panj so'zlari fors-tojik tillarida tuz, so'z, kun, besh so'zlariga to'g'ri keladi. Biroq, o'zbek tilida ular, birinchidan, boshqa ma'noda qo'llanilishi mumkin bo'lsa, ikkinchidan, kuchaytiruvchi vosita vazifasini bajaruvchi sifatida ishlatilishi mumkin. Jumladan, **ulug' ayyom kunlari** birikmasida **ayyom** so'zi kun ma'nosida qo'llangan emas, u ma'lum bir sanani ifodalagan, besh panjasini birikmasida panja so'zi barmoq ma'nosida, **bir kalima so'z** birikmasida kalima so'zi **so'z** leksemasining aniqlovchisi bo'lib kelgan va aqlli, fikrli, lo'nda so'zlari ma'nosida qo'llangan; tuz-namak qo'llanishida esa o'zbek tilida, og'zaki nutqda ko'p uchraydigan non - pon, choy - poy tipidagi holatni kuzatamiz.

Bundan tashqari, bu qo'llanishda **tuz - namak**ning ibora holiga kelib qolgani ko'zga tashlanadi va u birga turdik, birga bo'ldik birikmalari ifodalagan ma'noni anglatadi. Xuddi shu birikmada ulardan bittasini qo'llash hech mumkin emas.

Keyingi misolda inkor formasining (-ma) ikkala so'zda ham ishtirok etishi tasdiq ma'nosini ancha kuchaytirib, bo'rttirib bayon qilishni ta'minlagan.¹

Grammatik uslubshunoslikda ayrim grammatik shakllarning o'mini almashtirib qo'llashning o'ziga xos tomonlari borligi keng o'rganilishi kerak. Adabiy me'yorda har bir ko'rsatkichning o'zak-negizlarga qo'shilishdagi o'mi qat'iy belgilangan. Ammo ma'lum bir uslubiy maqsadni ko'zda tutgan holda ularning o'mini almashtirish mumkin: Qalbmni sen ko'zimdanmi anglading (Oybek); Osmondagi bulutlarning xo'mrayishidanmi qo'rqdingiz (Oybek); boringlar -- borlaring, ketinglar-

¹ Y.Tojiyev va b., O'sha asar, 94-bet.

ketlaring; borganmi edi - borgan edimi, aytib edimmi -- aytibmi edim; dadang uydalarmi-dadang uydamlar; aytmabmidim - aytmab edimmi (og'zaki nutqda).

Keltirilgan misollarga diqqat qilsak, birinchi ikki gapda – mi yuklamasi aslida, adabiy me'yorga ko'ra, **anglading** va **qo'rqdingiz** so'zlariga qo'shilib kelishi kerak edi: angladingmi, qo'rqdingizmi tipida. Ammo yozuvchi bu shaklni oldingi so'zga qo'shadi va bu bilan o'ziga xos ekspressivlik hosil qiladi, ta'sirchanlikni oshiradi, nutqqa poetiklik ato etadi. Keyingi misollarda –ing va –lar affikslarining o'mini almashtirish hurmat yoki hurmatsizlik ma'nolarini ifodalashga xizmat qilgan bo'lsa, borganmi edi – borgan edimi tipidagi qo'llanishlarda ma'noni kuchaytirish, nutqqa ekspressivlik ato etish, ta'kidlash, jonlilik, jo'nlik, tasviriylik o'z ifodasini topgan.

Ko'rinib turibdiki, hozirgi o'zbek tilshunosligida grammatik shakllar uslubshunosligini o'rganish alohida ahamiyatga egadir. Grammatik shakllarni o'z o'mida to'g'ri va maqsadga muvofiq qo'llash, ulardan o'rinli foydalanish nutqimizning ta'sir kuchini oshiradi, uni har xil g'alizliklardan xalos etadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Uslubiyat nima? 2. Grammatik uslubshunoslik nima?

Tayanch tushunchalar

Uslubshunoslik - adabiy til uslubi

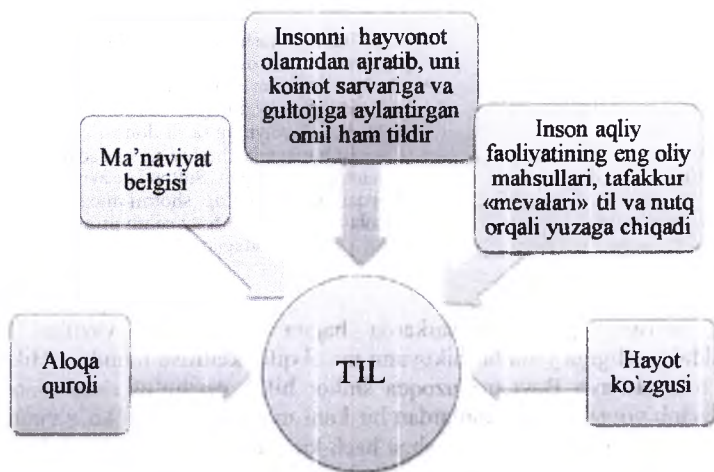
Qo'shimcha- shakl va so'z yasovchi affiks

➤ Til va nutq. Nutq odobi

Qadimgi islomiy manbalarda aytilishicha, bani basharning yaratuvchisi Tangri taoloning bir og'iz «bo'l» degan so'zi bilan olam yaralgan ekan. Shuning uchun so'zga e'tiqod, so'zga berilgan ta'rif-u tavsiflar, so'zning tarixiy xizmatiga aytilgan sharaflar cheksizdir. Ulug' Alisher Navoiy so'zga shunday baho beradi:

So'zdurki, nishon berur o'likka jondin,
So'zdurki, berur jong'a xabar jonondin.
Insonni so'z ayladi judo hayvondin.
Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin.

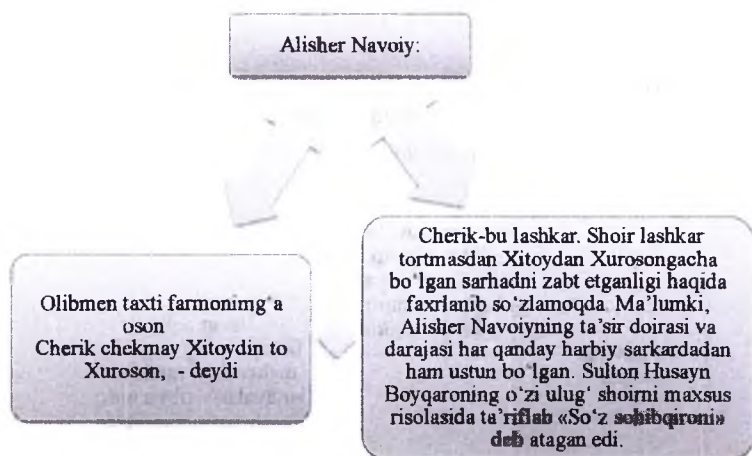
So'zning tarixiy - madaniy, ma'naviy xizmati cheksiz, albatta. Lekin tilning imkoniyatlari nutq orqali, nutq jarayonida ochiladi. Nutq bo'lmas ekan, tilning cheksiz imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolaveradi.

«Qobusnoma»da Kaykovus «Bilgilkim, hamma hunardan so'z hunari yaxshi», deydi. Bu so'zlarda shunday hikmat borki, so'zga chechan, so'zamol, notiq kishi hamma joyda obro' - e'tibor, hurmat topadi. Bunga Alisher Navoiy hayoti va faoliyatidan ko'plab misollar keltirish mumkin. Zero, nutq va tafakkur salohiyati uni vaziri a'zam darajasiga ko'targan edi.

G'arb donishmandlaridan R.Emirsonning ta'kidlashicha, «Nutq - qudratli kuch: u ishontiradi, undaydi, majbur etadi». Bu gapda nutqning shunday fazilati ta'kidlanayaptiki, u, birinchi navbatda, ishontirish san'atidir. O'quvchilar bilan muloqotda bo'layotgan o'qituvchi ishonarli gapirishi, nutqi dalillangan, puxta asoslangan bo'lishi lozim. O'quvchilarning ishonchini, mehrini qozongan o'qituvchiningina haqiqiy ustoz deyish mumkin.

Qadimgi notiqlik san'ati harbiy sarkardalik san'ati bilan tenglashtirilgan. Bu bejiz emas. Chunki lashkar bilan zabt etib bo'lmaydigan davlatlar va sarhadlarni so'z san'ati bilan bo'ysundirish mumkin.

So'zning sehriga, qudratiga, sarkarda bajara olmaydigan vazifani so'z sohibqironi uddalaganligiga yana bir hikoyatni misol qilib keltirish mumkin. Hikoyat mazmuniga ko'ra Husayn Boyqaro uzoqda shikor bilan mashg'ul ekan. Saroyda malika og'ir, betob yotgan ekan. Kunlardan bir kuni malika hayotdan ko'z yumibdi. Ammo podshohga o'lim xabarini etkazishga hech kim jur'at etmabdi. Shunda saroy a'yonlari so'z sarkadasi Navoiyga murojaat qilishibdi. «Shohga shum xabarni etkazgan kishi, shubhasiz, jazoga mahkum bo'ladi. Mushkulni faqat sizning tadbirkorlingiz, suxandonligingiz oson qilishi mumkin», -- deyishibdi. Shunda Navoiy bir satr she'r yozib beribdi. Uni chopar orqali Husayn Boyqaroga yetkazishibdi. Podshoh o'qibdi:

Sarvigulning soyasida so'ldi gul, netmoq kerak?

Husayn Boyqaro darhol misraning mazmunini tushunibdi. Hech bir talvasaga tushmasdan, vazminlik bilan she'riy savolga she'riy javob yozibdi:

Sarvidin tobut yasab, guldin kafan etmoq kerak!

Saroy ahli chopar keltirgan xatni o'qib, so'zning qudratiga qoyil qolishibdi, dafn marosimiga kirishishibdi.¹

Til va nutq o'zaro bog'liq hodisalar bo'lib, til nutq uchun ashyodir, imkoniyatdir, nutq esa voqelikdir, ya'ni nutq til materiali asosida tashkil topadi.

Til jamiyat a'zolari uchun umumiy bo'lib, ruhiy va moddiy materialdan iboratdir.

So'z, morfema, fonemalarning kishi xotirasidagi obrazlari ruhiy «material» hisoblanadi. Nutq yaratish jarayonida ma'lum tovush tizimda namoyon bo'ladigan so'z va morfemalar moddiy materialdir. Tilning ruhiy hodisaligi uning xotirada saqlanishi bilan bog'liqdir. Tilning moddiyligini nutq jarayonida yuzaga keluvchi tovushlar belgilaydi.

Biz xotiramizda saqlanadigan qoidalaridan tezkorlik bilan foydalanib, biror fikmi yuzaga chiqarish uchun so'zlar grammatik ma'no tashuvchi morfemalar va so'z shakllari, asosan, gaplarni hosil qilamiz. Masalan, bizda kitobning qayerdan olinganligini bilish haqidagi fikr tug'ildi, deylik. Uni quyidagi savol shaklida yuzaga chiqaramiz: Sen kitobni qaerdan olding?

Bunda biz *sen, kitob, qayer, ol* leksemalaridan, *-ni, -dan, -ding* morfemalaridan va so'roq gap modelidan - qoidasidan foydalandik. Mazkur gapni aytish jarayonida xotiramizdagi leksemalar alohida affiks morfemalarni olib, so'z shakllariga aylandi va yuqoridagi tartibni egalladi. Til ruhiy hodisadan moddiy hodisaga aylandi.

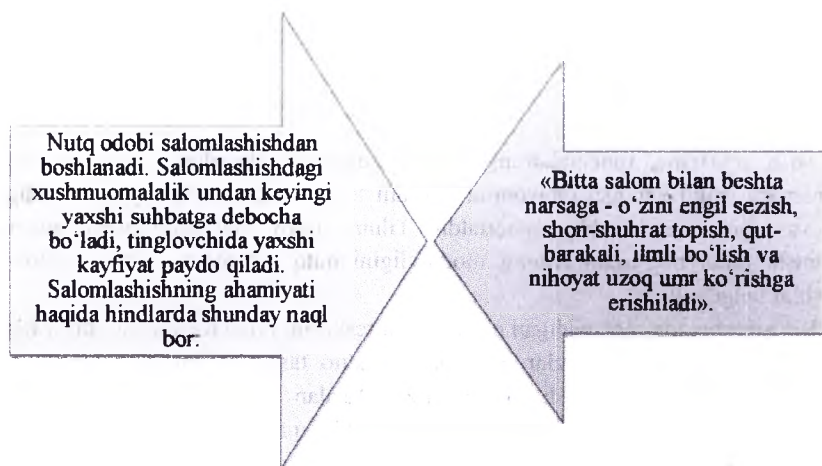
Nutq tildagi ifoda vositalaridan foydalangan holda voqelikka aylangan fikrdir. Nutq nutq a'zolarining harakatiga ko'ra yuzaga kelib, ikki xil bo'ladi: ichki nutq va tashqi nutq. Kishilarning tovushlarni - so'zlarni talaffuz qilmasdan fikrlashi, mulohaza yuritishi, o'ylashi ichki nutqdur... O'pkadan chiqqan havoning nutq a'zolariga ta'siri, shu ta'sir natijasida ularning harakati bilan aniq tovushlar sifatida yuzaga keladigan nutq tashqi nutqdur.

Nutq harakatdagi tildir. Nutq til birliklarini o'zaro mantiqiy bog'lab, ularni harakatga keltiradi. Nutq so'z, so'z birikmalari va gaplardan iborat bo'ladi.

¹ Nusratullo Atoulo o'g'li Jumaxo'ja «Istiqlol va ona tilimiz». T.: 1998, 47-b.

Nutq, nutq odobi insonning ma'naviyatini-ma'rifatini belgilovchi asosiy mezondir. Demak, kishining odobi, eng avvalo, uning nutqida ko'rinadi. Nutq odobi nima?

Nutq odobi deganda, aytilishi zarur bo'lgan xabarlarini, tinglovchini hurmat qilgan holda, uning ko'ngliga mos holda adabiy me'yordagi ifodalar bilan etkazishdir. Xunuk xabarni ham tinglovchiga beozor etkazish mumkin. Buning uchun so'zlovchi tilni, mukammal bilishi kerak. Muloyim, yoqimli, odobli so'zlash ham o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Unga yoshlikdan ibratli kishilarga taqlid qilish, ulardan o'rganish orqali erishiladi. O'quvchi uchun esa eng yaxshi namuna o'qituvchidir. Buni o'qituvchi har doim his qilib turishi kerak.

Ha, salomda gap ko'p, salomlashish, salom berishning ham o'ziga yarasha qonun-qoidalari bor. Afsuski, o'zimizning sharqona salomlashish odobimizga yetarli darajada e'tibor bermayapmiz.

Avvalo, har bir muslim va muslima salomlashish ham farz, ham qarz ekanligini yaxshi anglab etmog'i lozim. Chunki «So'z boshi -- salom», deganlaridek, suhbatdoshlar muloqoti «assalom u alaykum», «vaalaykum assalom» jumalari bilan boshlanadi. Bu suhbatdoshlarning tanish yoki notanishligidan qat'i nazar o'zaro hurmat va ehtirom belgisi hisoblanadi. Ammo keyingi paytlarda biror joyga kirib borayotgan, telefonda suhbat boshlayotgan kishilarning salomlashishni unutib borayotganligiga tez-tez guvoh bo'lib qolmoqdami.¹

¹ Siddiq Mo'min. So'zlashish san'ati, Farg'ona 1997, 27 – bet.

Xalq tilida salomlashish uchun ham, xayrlashish uchun ham alohida nutqiy vositalar mavjud. O'qituvchi ularni o'z o'rni va o'z o'rni shogirdlari uchun o'rnatadi.

Madaniyatli kishi o'z aybini bo'yiga ola bilishi, aybi uchun kechirim so'rashni ham bilishi lozim. O'z aybi uchun uzr so'rash o'z g'ururini yerga urish emas, balki odoblilik, xushmuomalalik alomatidir.

Yetuk kishiga xos fazilatlaridan yana biri xayrlashuv odobidir. Tilimizda xayrlashganda ishlatiladigan «xayr, sog'bo'ling», «xayr, ko'rishguncha», «xayr, omonlikda ko'rishaylik» kabi ta'sirchan iboralar mavjud. O'qituvchi sinfdan chiqayotganda «xayr, sog' bo'linglar», «xayr, yaxshi qolinglar» iboralarini ishlatib, o'rinni bo'ladi.

Bolaga yaxshilik qilgan, aytilgan yumushni, iltimosni bajargan kishilarga o'z vaqtida minnatdorchilik bildirish odobini ham o'rgatib borish lozim. Tilimizda rag'batlantirishni, minnatdorchilikni anglatadigan chiroyli ifodalar bor. Ularni kundalik muomalaga kiritish, o'z o'rni ishlatish kishi xulqini naqadar bezaydi. O'qituvchi topshiriqni yaxshi bajargan o'quvchilarni «ofarin», «barakalla», «rahmat», «otangizga rahmat», «minnatdorman» kabi so'zlar bilan rag'batlantirishi lozim.

Tilning dunyoni bilish, bilimlarni to'plash, saqlash, keyingi avlodlarga yetkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go'zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi qator vazifalarni bajarishiga qaramasdan, uning asosiy funksiyasi kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlashdir.

Nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisidir. Tom ma'nodagi madaniy kamolotning muhim belgisidir. Haqiqiy ma'nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasining muhim jihatlardan biridir. Shuning uchun ham hozirda mamlakatimizdagi ma'naviy-ma'rifiy islohotlar har qachongidan ham dolzarb hisoblanadi.

Respublikamizning «Davlat tili haqida»gi, «Ta'lim to'g'risida»gi qonunlarida, «Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dasturi» va boshqa juda ko'plab hujjatlarida ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida ahamiyat beriladi. Jamiyatimizning har bir a'zosi, har bir mutaxassis zamon bilan hamqadam bo'lishi, eng avvalo, o'z ona tilining sadoqatli sohibi bo'lmog'i lozim.

Til jamiyat bilan, uning ma'naviyati, ma'rifati va madaniyati bilan birgalikda yuksaladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Til qanday hodisa?
2. Alisher Navoiy til va nutqni qanday ta'riflaydi?
3. Nutq odobi nima?
4. Nutqiy etiket nima?

Tayanch tushunchalar

Odob - muomalada o'zini tuta bilish.

Nutq odobi - adabiy me'yordagi nutq.

So'z - ma'no ifodalovchi til (nutq) birligi.

➤ XALQ OG‘ZAKI IJODIDA NUTQ ODOBI

Savollar

☐

☐ O‘zbek xalq og‘zaki ijodi nima uchun xalq qadriyatlarining tarbiyaviy qismi hisoblanadi?

☐ Miflar nima?

☐ Maqollar va matallar o‘rtasidagi farq nimada?

☐ Topishmoqlar boshqa janrlardan qaysi xususiyatlari bilan farqlandi?

☐ Afsonalar qanday xususiyatlari bilan miflardan farqlanadi?

☐ Latifa va loflarning umumiy xususiyati nimadan iborat?

☐ Ertaklar boshqa janrlardan qanday xususiyatlari bilan farqlanadi?

☐ Xalq qo‘shiqlarining qanday ko‘rinishlari bor?

☐ Nima uchun askiya faqat o‘zbek xalq og‘zaki ijodiga xos janr hisoblanadi?

☐ Dostonchilik an‘analari haqida nimalar bilasiz?

Topshiriqlar

☐

☐ O‘rta Osiyoda yashaydigan xalqlarning o‘tmish hayoti bilan bog‘liq miflar haqida yozing.

☐ «Xalq maqollarini bilaman» mavzuida ijodiy musobaqaga tayyorlaning (yozma tarzda, masalalarni izohlang).

☐ Topishmoqlar aytish va ularni topish bo‘yicha musobaqaga tayyorlaning (yozma tarzda).

☐ Mustaqil ravishda afsona va rivoyatlar yozib oling va tahlil qiling.

☐ Afandi obrazi uchraydigan latifalardan yozib keling.

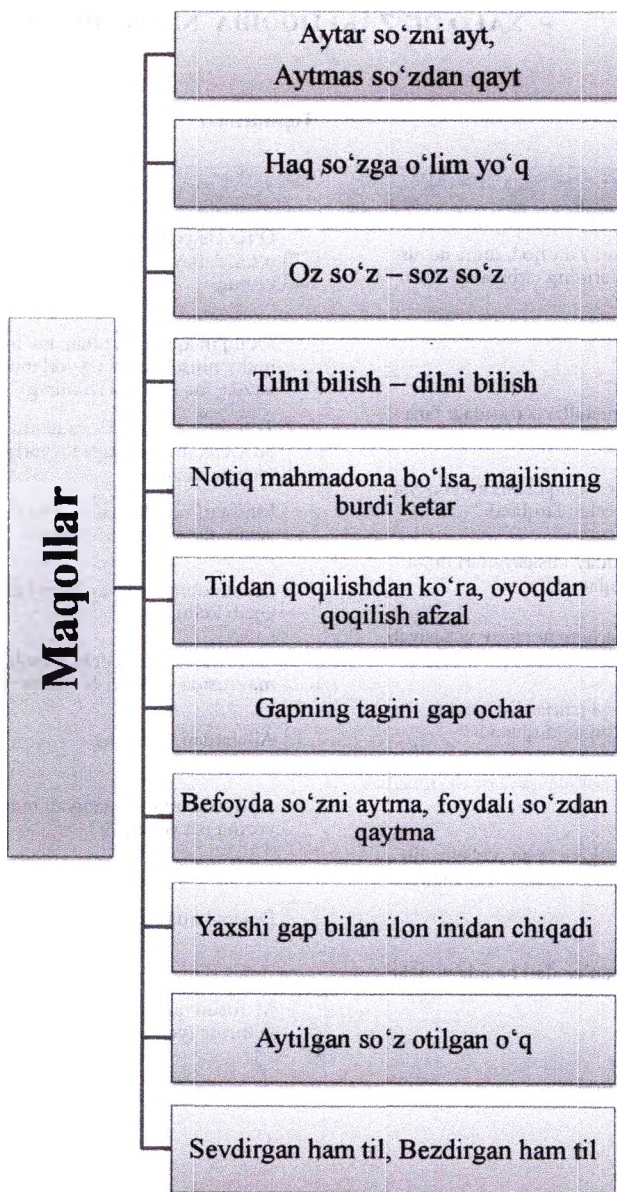
☐ «Ertaklarda nutq odobi masalasi» mavzusida yozma ish yozing.

☐ Allalardan yod oling.

☐ Askiyada nutq madaniyati mavzusida yozma ish yozing.

☐ Dostonlardan parchalar yodlang.

☐ Marosim qo‘shiqlaridan namunalar keltiring (yozing).

TOPISHMOQLAR

Zarga sotilmas, zo'rga topilmas. (vaqt)

Otlari har xil, yoshlari bir xil. (hafta kunlari)

Temir qo'rg'on ichida Qizil toychoq o'ynaydi.
(Til)

Bir nafasda olamni kezar. (fikir)

Yugurgandan o'tadi,
Bir vaqtda yetadi,
O'q emas, otiladi,
Qush emas, uchadi (fikir).

Uzoqning u yog'inda,
Yaqinning bu yog'inda.
Ko'rinmas ko'zga,
Tinch bermas bizga (hayol).

Asaldan shirin,
Zahardan achchiq (so'z, gap).

Og'zimni ochdim, uchdi ketdi,
Samarqandu Buxora borib yetdi
(so'z, gap).

Birovni suydirdar,
Birovni kuydirdar (So'z, gap)

Og'izdan chiqqancha meniki,
Og'izdan chiqqani elniki (so'z, gap).

O't emas, kuydirdar, Pichoq emas, so'ydirar
(yolg'on so'z).

Kim suyaldi,
O'sha uyaldi (yolg'on so'z).

Hazil soʻroqlar va soʻz oʻyini

Nima hamma tilda ham gapiradi?
(*aks sado*)

Odamlarda nima koʻp?
(*umid, reja*).

Dunyoda nima chaqqon?
(*fikr*).

Dunyoda nima yugurik?
(*fikr*).

Dunyoda nima koʻrinmaydi?
(*sevgi*).

Yumush koʻz bilan nimani koʻrish
mumkin? (*tush*).

Qaysi joyda osmon past boʻladi?
(*suvda*).

Dengiz ostida qanday tosh boʻlmaydi?
(*quruq tosh*).

Dunyoda bir narsa borki, u boʻlmasa hech
kim bir - birini tanimaydi, u nima?
(*ism*)

RIVOYAT

O'tmishda ovi yursa ham dovi yurmay, tobora kambag'allashib borayotgan bir dehqon yo'l chetida o'ylanib tursa, faqirgina yo'lovchi o'tib qolibdi. Shunda dehqon:

-- Ey donishmand, nima eksam, men boyib ketaman? -- deb maslahat so'rabdi.

Yo'lovchi unga piyoz ekishni tavsiya etibdi. Qarangki, notanish yo'lovchining gapiga kirgan dehqon o'sha yili chindan ham boyib ketibdi. Shodligidan bosar - tusarini bilmay qolgan dehqonga yana o'sha odmigina yo'lovchi uchraganida:

-- Ey gado, nima eksam, men yanada boyib ketaman? -- deb ikkinchi marotaba murojaat qilibdi.

Shunda u yana bir ekinning nomini aytib, yo'lida davom etibdi. Falakning gardishini qarangki, keyingi yili dehqonning omadi chopmay, ilgarigidan ham kambag'allashib ketibdi.

Bundan g'oyatda g'azablangan dehqon haligi yo'lovchini sabrsizlik bilan kuta boshlabdi. Nihoyat, u notanish yo'lovchi bilan duch kelibdi va :

-- Ey notavon yo'lovchi, nega meni aldading? Sening gapingga kirib, yanada boyish o'miga butkul kambag'allashib ketdim-ku?, -- deb g'azab qilibdi.

-- O'zingni bos, - debdi yo'lovchi. -- Birinchi yili sen menga «donishmand» deb murojaat qilding. Men senga donishmandning javobini berdim. Natijada sen boyib ketding. Keyingi safar esa menga «gado» so'zini munosib ko'rding va men senga gadoning javobini berdim, - degan ekan...

«Afandi bir kuni to'yga borgan edi, usti-boshi eski bo'lganligi uchun unga hech kim e'tibor bermadi. U to'yxonadan tezda chiqib, bir oshnasining kiyimlarini kiyib, yana qaytib keldi. Afandini izzat-ikrom bilan to'rga o'tkazdilar, oldiga turli-tuman noz-ne'matlar keltirib qo'ydilar. Bu ahvolni ko'rgan Afandi ustidagi to'nga qarab:

-- Bu ovqatlardan ye, to'nim, ye!, -- deydi.

Ajablangan odamlar buning sababini so'rganlarida u:

-- Madomiki, butun hurmat, ehtirom yangi to'nga ekan, taomni ham u yesin-da, - deb javob beribdi».²

«Luqmoni hakim yo'lda borayotsalar, bir uydan nola eshitalibdi. Kirsalar, xasta odam og'riqqa chidayolmay dod der emish. Tabiblar kelib, uni bugun-erta o'ladi, deyishibdi ekan. Luqmoni hakim xastaning bilak tomirini ushlab ko'rib debdilarki: «Dardingizga davo bor. Ilon zahri sizga shifo bergay». Xasta debdiki: «Ilon zahrini men qanday topay? Bir bedavo bo'lsam... Yo meni shu ahvolda tashlab ketaverasizmi? Olloh mening zorimni eshitib, Luqmoni hakimga ro'baro qilganida edi, u zot meni tashlamas edilar». Luqmoni hakim bu nolani tinglab, aytibdilarki: - «Zinhor tashlamasman». Xullas, hazrat Luqmoni hakim ilonzorga borib, bir yoshroq ilonni bo'g'zidan bo'g'ib turibdilar. Shunda ilon ittifoqo tilga kiribdi va debdiki: «Ey inson farzandi, sen nechun meni bo'g'ayotirsan? Ollohning menga bergan jabrlari kammi edi?». «Olloh senga qanday jabrlar qildi?», deb so'rabdilar Luqmoni hakim. «Meni ko'rimsiz qilib yaratdi, odamlar ko'rsalar mendan qochadilar. Meni yertuban qilib qo'ydi, sudralib yurishga mahkum etdi. Endi sen meni bo'g'ib, jonimni olarsanmi?». Luqmoni hakim debdilar: «Shunday qilmasam bir odam hayotdan ko'z yumar». Ilon debdi: «Ajab! U odamni saqlab qolmoq uchun meni o'ldirasanmi? Axir u ham Ollohning bir mahluqi, men ham. Bir jonni saqlamoq uchun ikkinchisini mahv etmoq shartmi? Ey inson bolasi, sen ayt: men birovni chaqsam, mening zahrinni daf eta olasanmi?» Luqmoni hakim aytibdilar: «ha, daf eta olaman». Ilon debdi: «Unda mening zahrin kuchli emas ekan. Dunyoda shunday zahar borki, sen uni zinhor daf eta olmassan!». «Qanday zahar? Qora qurtnikimi?», - debdilar Luqmoni hakim. «E, yo'q, -- debdi ilon. -- Dunyoda eng kuchli zahar -- odamning zahri. Bunga davo yo'qtur. Odam odamni chaqsa, albatta, o'lim haqdir! Olloh biz -- ilonlarni tuban qilib yaratdi. Ammo biz bir-birimizni chaqmaymiz. Siz -- odam bolalarini yuqori qilib yaratdi, siz bir-biringizni chaqib o'ldirasiz. Sen saqlab qolmoqchi bo'layotgan xastaga mening zahrin davo emas, yanglishma. Uni o'z do'sti chaqqan. Uning zahriga davo topa olmassan. Bunga, hatto, Luqmoni hakim ham davo topmagay. Qo'y, u o'laversin, azoblaridan qutula qolsin...»¹

² Siddiq Mo'min. O'sha asar. 81-bet.

¹ T.Malik Shaytanat III kitob 315-bet.

MEHR BAYTLARI

(Allalardan namunalar)

Tog'lardagi shunqorim-a, alla,
Bog'imdagi bulbulim-a, alla,
Beshikdagi qoplonim-a, alla,
Qo'limdagi botirim-a, alla.

Ulg'ayib o'sa, alla,
Ko'kdagi yulduzim-a alla,
Belginamning quvvati-ya, alla.
Ko'zginamning gavhari-ya, alla.

Alla aytib yurayin-a, alla.
Qo'zichog'im bolam-a, alla,
Katta bo'lib jonim-a, alla,
Vatanga sodiq bo'l-a, alla.

Ko'zimning nuri-ya, alla,
Mehr-oqibatli bo'l-a, alla.

* * *

To'yib - to'yib o'pay seni,
Shirin do'mbog'im, alla.
Quchog'imda yashab turgan,
Mash'al chirog'im, alla.
Erka o'g'lim katta bo'lg'in,
Qo'riqchi bo'lg'in, alla.
Boshga kelgan balolarni,
Yo'q qilib turgin, alla.

Alla-alla aytayin, alla,
Ustingga to'nim yopayin, alla,
Bu g'ariblik hasratin, alla,
Kimlarga borib aytayin, alla.

Uxla, erkam, ol orom,
Alla-alla jon bolam, alla.
Mendan zurriyod, mendan nom,
Bog'da ochilgan lolam, alla.

Senga qo'ydim yaxshi ot, alla,
Yaxshi niyatdur murod, alla,
Yurt-u elga suyansang, alla.
Senga bo'lg'usi qanot, alla,

Osmonda uchgan qushlar, alla,
Sekin chiqar tovushlar, alla,
Meni solma qayg'uga, alla,
Bolam to'ysin uyquga, alla.

Boshingda o'ltiraman,
Alla aytib tun bo'yi, alla.
Yuragimni payvand qilay,
Senga jonim shu ko'yi, alla.

Alla desam bor bo'lg'in, alla,
Menga nomus-or bo'lg'in, alla,
Katta bo'lg'an chog'ingda, alla,
Xalqqa vafodor bo'lg'in, alla.

Ulg'ay bolam, gul Vatan, alla,
Botir bo'lib o'sgil qo'zim, alla,
Seni ko'rib bu chamanda, alla,
Yayray-quvonay, yulduzim, alla.

Alla aytay jonim bolam,
Uxlab qolgin-a, alla...
Beshiklarda rohatlanib,
Orom olgin, alla...

Uylarimni yorituvchi,
Yorug' yulduzim, alla-yo...
Dillarimni ravshan qilgin,
Ravshan chirog'im, alla...

Arslon bilakli, sher yurakli,
Qoplonginam bo'lg'in-a, alla,
Katta bo'lib Vataningga,
Sodiq bo'lg'ina, alla...¹

¹ Qarang: Tafakkur chechaklari (O'zbek xalq qo'shiqlari). –T. 1992.

➤ G'ARB MADANIYATI TARIXIDA NOTIQLIK SAN'ATI

Notiqlik san'ati og'zaki va yozma nutqni tinglovchilarga jonli, ifodali va ta'sirli yetkazish malakasini egallashdir. Notiqlik san'ati murakkab san'at bo'lib, uni egallash kishidan qunt va chidam, malaka va tajriba talab etadi.

Kishilik jamiyatining biror bir jabhasi yo'qki, unda notiqlik san'ati yoki uning elementlari qatnashmagan bo'lsa. Masalan: biror bir rahbarning o'z xodimlariga qarata so'zlagan nutqida ham, o'qituvchining o'quvchilariga beradigan sabog'ida ham, xullas, hamma - hamma yerda notiqlik san'ati o'z mavqeiga ega bo'lgan.

Notiqlik san'atining ijtimoiy mavqei shu qadar keng va serratmoqki, uni har bir sohada me'yori, mazmuni va shakli, o'ziga xosligi, ta'sir kuchi va tomonlari jihatidan alohida - alohida ko'rib chiqish uchun ma'lum bir vaqt, imkoniyat talab qilinadi.

Notiqlik san'ati turlari				
I. Siyosiy-ijtimoiy notiqlik: 1. Siyosiy-ijtimoiy va siyosiy iqtisodiy mavzudagi nutq. 2. Sessiya, konferensiyadagi nutq. 3. Siyosiy nutq. 4. Diplomatik nutq. 5. Siyosiy sharh. 6. Harbiy vatanparvarlik nutqi. 7. Miting nutqi. 8. Ilmiy-ommabop nutq.	II. Akademik notiqlik: 1. O'quv yurtlari ma'ruzalari. 2. Ilmiy nutq (ma'ruzalari). 3. Ilmiy sharh. 4. Ilmiy axborot.	III. Sud notiqligi: 1. Qoralovchi (prokuror) nutqi. 2. Jamoatchi-qoralovchi nutqi. 3. Oqllovchi (advokat) nutqi. 4. Jamoatchi-oqllovchi nutqi. 5. O'z - o'zini himoya qilish nutqi.	IV. Ijtimoiy-maishiy notiqlik: • 1. Madhiya (yubiley yoki maqtov nutqi). • 2. Ta'ziya (motam nutqi). • 3. Tabrik nutqi (tost).	V. Diniy notiqlik: • 1. Xutba. • 2. Va'z.

Ko'plab fanlarning beshigi bo'lgan qadimgi Yunoniston (Gretsiya) notiqlik san'ati sohasida ham jahon madaniyati tarixining eng yorqin sahifalarini yaratdi.

Yunon notiqligining eng qadimiy sarchashmalari haqida deyarli hech bir yozma ma'lumot qolmagan. Notiqlik san'ati haqidagi ilk ma'lumotlarni esa faqatgina Gomer (eramizdan oldingi XII asr) «Iliada» va «Odissey» nomli dostonlaridan olish mumkin.

Gomer dostonlari ma'lumotiga qaraganda qadimgi Yunoniston tuprog'ida eramizdan avval, ana shu davrlarda, Nestor, Menelay, Odissey, Axill kabi bir talay mashhur notiqlar bo'lganlar. Gomer turli voqealar tasviri jarayonida yo'l-yo'lakay eslab o'tgan yuqoridagi to'rtta notiqning notiqlik san'atining to'rtta yo'nalishga mansubligi, ulardan ayrimlarining esa maxsus notiqlik maktablarida tahsil olganliklarini qayd etadi. Xususan, Axillning Feniks ismli so'z ustasi darsxonasida saboq olganligini aytadi. Ushbu fikrlar shuni ko'rsatadiki, notiqlik san'ati o'sha davrlarda xuddi harbiy mutaxassislik va boshqa shu kabi ijtimoiy - siyosiy zarur mutaxassisliklar qatori maxsus maktablarga ega bo'lgan. Yunonistonda keyinchalik aristokratiya, demokratiya tuzumining o'rnatilishi natijasida davlat ishlarida, xalq majlislarida, senat kengashlari va sud jarayonlarida mamlakatning har bir erkin fuqarosi ishtirok etish, ko'rilayotgan masala yuzasidan erkin muhokama yuritish huquqiga ega bo'lgan. Bu hol keng omma orasida ham notiqlik sa'natining rivojlanishi uchun juda qulay sharoit yaratdi. Chunki notiqlik san'ati har bir fuqaro uchun zaruriy ehtiyojga aylangan edi. Shu bois barcha davlat arboblardan tortib, xalq majlislarining ishtirokchisi bo'lgan erkin fuqarolar ommasi notiqlik san'atining asoslarini egallash uchun kurashar va maqsadga erishish uchun maxsus ustoz - o'qituvchilardan dars olishardi. Badavlat oilalar esa o'z farzandlarini bolalik chog'idanoq shu mo'tabar san'at bilan qurollantirishga urinar va farzandlarini maxsus notiqlik san'ati maktablariga berib o'qitardi. O'z - o'zidan ma'lumki, ana shu ommaviy ehtiyoj tufayli notiqlik san'atining boshlang'ich, o'rta va oliy ta'lim darajasidagi maktabi mavjud bo'lib, ularda ming-minglab kishilar maxsus ta'lim olardi.

Lekin shuni unutmaslik kerakki, Yunon demokratiyasi nechog'liq demokratiya bo'lmasin, biroq u hozirgi tushunchadagi eng progressiv ma'nodagi demokratiya emasdi. Gap shundaki, antik Yunonistonning davlat sistemasi quldorlikdan iborat edi. Erkin fuqarolardan tashqari yana ikki toifa bor ediki, ular qullar va chetdan kelgan, kelgindi, deb kamsitiluvchi kishilar bo'lib, ular erkin fuqarolar ega bo'lgan huquqlardan foydalanishga mutlaqo haqlari yo'q edi.

Sud ishlarida o'atilgan tartib notqlik san'atining yuksalishiga katta bir turtki bo'ladi. Sud jarayonida da'vogar ham, himoyalannuvchi ham - har biri o'z manfaatini himoya qilish uchun kurashardi. Sud hukmining qaysi tomon foydasiga hal bo'lishi ko'pincha sudlanuvchi shaxs yoki da'vogarning notqlik san'atidagi mahoratiga bog'liq edi. Qay tomon o'zining mantiqiy, asosli dalil va ma'lumotlari bilan sud hay'atini ishonтира olsa, hukm o'shaning foydasiga chiqarilar edi. Lekin hamma sudlanuvchi yoki da'vogarlar ham yetuk notiq bo'lgan raqiblarining tazyiqiga dosh berishlari qiyin edi. Shuning uchun ham antik sud tizimining qoidalariga ko'ra bunday kishilarga u yoki bu kishi nomidan so'zlovchi notqiqlardan yordamchi olishga ruxsat berilardi. Sud jarayonida boshqa birov manfaatini ko'zlab, nutq so'zlovchi ana shu toifadagi notqiqlarga sinegorlar deyilib, ularning nutqi **sinegoriya** deb atalardi. Bora-bora esa ana shu **sinegorlar** toifasidan sud hay'atining ajralmas qismi bo'lgan hozirgi tushunchadagi advokatlar kelib chiqdiki, bu ma'noda sinegorlar instituti chinakamiga ijobiy, demokratik rol o'ynadi, deb aytish mumkin.

Sinegorlar notqlik san'ati va huquqshunoslikdan maxsus ta'lim olgan kishilar bo'lib, ana shu sud jarayonidagi qatnashuvchilar hisobiga o'z himoyalariidagi kishilardan xizmat haqi olib, tirikchilik qiluvchi professional notqiqlar edi. Shu ma'noda ularni ixtisoslashgan notqiqlar, deb aytish mumkin. Chunki sud notqiqligi oldida birovni oqlash uchun ular bor bilimlarini va mahoratlarini ishga solishga majbur edilar. Bugina emas, ular dastavval olgan ishlarini ipidan ignasigacha o'rganib chiqishlari va nihoyat jonli so'z san'atiga oid bor mahoratlarini ishga solib, sud jarayonida yutib chiqishga harakat qilishlari lozim edi. Shuning uchun ham sinegorlar sud notqiqligi taraqqiyotiga katta hissa qo'shdilar.

Logograflar ham sinegorlarga juda o'xshash kishilar bo'lib, aslida ularni ham sinegorlardan ajralib chiqqan muayyan ixtisosli kishilar, deb aytish mumkin.

Logograflar nutq matnlarini tuzuvchi yoki yozib beruvchi kishilar edi. Sinegorlar ham yozib, ham himoya qilgan bo'lsalar, logograflar ko'proq yozib berish bilan shug'ullanardilar. Biroq bu ularning shaxsan nutq so'zlashlarini istisno qilmasdi.

Bu kasb egalari o'z ixtisosliklari taqozosiga ko'ra huquqshunoslik, notiqlik va nutq matnini yozishda iqtidorli kishilar bo'lganlar. Chunki ular qonunshunos mutaxassis, ta'sirchan, mantiqiy izchil va ishontiruvchi nutqlarning yozuvchisi, o'zni kelganda notiq sifatida o'z himoyalariidagi kishilarni keng omma oldida, demokratik sud oldida oqlab chiqishlari kerak edi. Zabardast notiqlar nutqiga o'rganib qolgan afinaliklar va sud hay'ati oldida bu ishni bajarish juda mushkul bo'lgan. Shuning uchun ham logografiya bilan eng bilimdon, zehni o'tkir, tadbirkor kishilargina shug'ullanganlar. Shunisi ham borki, logografiya bilan muvaffaqiyatli shug'ullanib kelgan kishilarning ko'pchiligi bora-bora yo yirik davlat arbobi darajasiga ko'tarilgan yo yaxshigina badiii ijodkor-yozuvchi bo'lib yetishgan.¹

Yunoniston - jahon notiqlik san'atining yirik namoyandalarini etkazib berdi. Perikl, Lisiy, Demosfen, Aristotel ana shular jumlasidandir.

Perikl yirik siyosiy arbobgina bo'lib qolmay, ko'zga ko'ringan notiq ham edi. Perikl nutqlarining birorta matni ham bizga qadar etib kelmagan. Lekin uning usta, ko'zga ko'ringan notiq bo'lganligi haqida grek tarixchisi Fukidid ma'lumot beradi. Perikl nutqi fikrning chuqurligi, shaklning soddaligi, samimiyligi bilan, tinglovchilar ruhiyatini e'tiborga olganligi bilan xarakterlanardi.

Eramizdan oldingi V asr oxiri va IV asr boshlarida yashab o'tgan taniqli sud notiqalaridan biri Lisiy edi. U usta logograf ham bo'lib, o'z himoyasidagi ayblanuvchilarga nutq matnini yozib berardi. Lisiyning notiqligiga xos xususiyatlardan biri hamma notiqlar uchun zarur bo'lgan usul-fikrni yangicha shaklga solishni juda oson egallaganligidir. U gapirishi lozim bo'lgan kishining xarakterini, ijtimoiy ahvolini juda ham aniq tasvirlab beruvchi nutq matnini ishlab chiqishga usta ediki, bu nutq faqat o'sha so'zlovchigagina xos bo'lardi.

Lisiyning notiq sifatidagi ikkinchi xususiyati, hikoyachilik san'atini egallab olganligidir. U har qanday voqealarni sodda, jonli, qiziqarli shaklda hikoya qilishga usta edi. Uning notiqlik san'atidagi uchinchi xususiyat uslubidagi aniqlik, soddalik va tabiiylik edi.¹

Qadimgi Yunonistonning buyuk notiqalaridan yana biri Demosfendir. Demosfen eramizgacha 384 - yilda tug'ilib, 322 - yilda vafot etgan. U dastlab o'zini himoya qiluvchi sud notig'i sifatida tanilgan. Keyinchalik u logograflik qiladi.

¹ S.Inomxo'jayev. O'sha asar, 66-67-betlar.

¹ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar, 18 - bet.

Demosfen notiqlik san'atini o'rganish uchun juda ko'p vaqt sarflaydi. Unda jismoniy kamchiliklar mavjud edi, ovozi past va diksiyasi yomon bo'lgan, kifti asabiy ravishda titrab turgan. Ma'lumotlarga qaraganda Demosfen ovozini o'stirish uchun og'ziga mayda toshlarni solib, dengiz qirg'og'ida nutq so'zlardi va to'lg'in shovqin - suronini bosib ketishga harakat qilardi. Kiftning titrashidan qutulish uchun shiftga qilichni shunday ildiradiki, uning o'tkir uchi kiftga yaqin turadi va kifti titragudek bo'lsa, qilichning uchi tegib og'ritardi. Shu yo'sinda olib borilgan uzluksiz mashqlar Demosfenga jismoniy kamchiliklarni bartaraf qilishga imkon bergan. Tinimsiz mehnat tufayli u mashhur notiq bo'lib yetishdi.

Demosfen nutqi uning xarakterini aks ettiruvchi oyna edi. Undagi kuchli vatanparvarlik tuyg'usi nutqlarida o'z ifodasini topardi.

Demosfendan keyin o'zining notiqlik talanti bilan nom chiqargan Aristotel eramizdan oldingi 335 yilda notiqlik san'ati nazariyasi - «Ritorika» asarini yaratdi.

Bu asar uch qismdan iborat:

1. Nutq xizmat qilishi lozim bo'lgan tamoyillar tahlili.
2. Notiq uchun zarur bo'lgan shaxsiy xususiyat va qobiliyat.
3. Notiq nutqida qo'llaniladigan nutq texnikasi, nutq usullari.

Aristotel nutq uslubiga alohida e'tibor beradi. Aristotelning notiq uslubi haqidagi fikrlari hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. U notiq nutqi uslubining layoqatliligi, uning aniqligi bilan belgilanadi, deb juda to'g'ri ko'rsatadi. Agar nutq aniq bo'lmasa, notiq o'z maqsadiga erisha olmaydi, tinglovchilarga kerakli ta'sir etolmaydi. Taniqli faylasuf, ayrim notiqlar nutqida epitet, o'xshatish, metafora va boshqalarning o'rinsiz qo'llanishini qoralaydi va ularni to'g'ri qo'llay bilish nutqning ta'sirchanligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini aytadi.¹

Rim notiqlik san'ati Yunon notiqlik san'atining davomi sifatida yuzaga keldi. Rimdagi iqtisodiy va siyosiy o'sishning xarakteri notiqlik san'atining yangi tipini yaratdi.

Yunonistonda bo'lganidek, Rimda ham notiqlikning, asosan, uch turini ko'rsatish mumkin: **sud notiqligi** - oqlovchi va qoralovchi, **siyosiy notiqlik**, **maqtov notiqligi**. Bulardan tashqari, Yunonistonda bo'lganidek, notiqlik san'atini o'qitish uchun xizmat qiluvchi o'quv - mashq notiqligi ham mavjud edi.

Rimda urushning kuchayib ketganligi harbiy sarkardalar nutqining rivojlanishiga ham imkon berdi.

¹ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar, 19 — bet.

Rimlik notiqlardan biri eramizdan ilgari III - II asrlarda yashab o'tgan davlat arboblardan **Mark Partius Kato** yoki **Katondir**. Katon notiq sifatida nutq san'ati nazariyasi va amaliyoti masalalari bilan maxsus shug'ullangan.

Keyinchalik Rimda aka-uka Tiberiy va Kay Grakx, Mark Antoniy, Mark Tulliy Sitseron kabi taniqli qator notiqlar yetishib chiqadiki, bular ichida eng buyuk va so'zamoli notiq **Sitseron** edi. Sitseron va Demosfen qadimgi notiqning eng buyuklari edi. Demosfen ko'proq o'zining siyosiy notiqligi bilan shuhrat topgan bo'lsa, Sitseron sud notiqligi bilan tanildi. Albatta, Sitseron nutqlari siyosiy jihatdan ham kuchli edi. Rimda, umuman, siyosiy tomonni chetlab o'tgan birorta ham yaxshi notiq bo'lmagan.

Sitseron timsolida notqlik san'atining nazariyasi hayot tajribasi va nazariyasi bilan muvaffaqiyatli ravishda qo'shib olib borildi. U notqlik san'ati nazariyasining ayrim tomonlarini ishlab chiqibgina qolmay, o'z notqlik chiqishlari bilan buni tajribada isbot etdi. Sitseron nutqining muvaffaqiyatli chiqishi uchun notiq quyidagilarga alohida e'tibor berishi lozimligini ko'rsatadi:

1. Notiqning o'ziga ishonchi mustahkam bo'lishi kerak. Buning uchun esa notiq o'z nutqida olg'a suriladigan fikrga to'la ishonch hosil qilishi lozim.

2. Nutq to'liq isbotli dalillarga ega bo'lishi kerak.

3. Materialni to'plash nutqqa tayyorgarlikning asosidir.

4. Materialni to'g'ri joylashtirish-ekspozitsiyaga alohida e'tibor berish lozim. Joylashtirish shunday bo'lsinki, u materialni butunlay o'zlashtirib olishga yengillik yaratsin. Buning uchun esa nutqni aniq qismlarga bo'lish lozim.

5. Har qanday sohada ham nutqning muvaffaqiyatini bilish hal etadi. Agar notiq o'z nutqi qaratilgan sohani yaxshi bilmasa, u qanchalik san'atkor bo'lmasin, o'z tinglovchisini jalb etolmaydi.

Sitseronning notqlik san'ati nazariyasi va tarixiga oid uchta asari ma'lum: «Notqlik haqida», «Notiq» va «Brut» (yoki «Taniqli notiqlar haqida»).

Rim notiqlik san'atining buyuk nazariyotchilaridan biri **Kvintiliandir**. Mark Fabiy Kvintilian notiqlik san'atida yirik notiq va nazariyotchi sifatida shuhrat qozongan. Uning «Notiq bilimi haqida» nomli asari mavjuddir. Kvintilian Sitseron va boshqa Rim notiqdari fikriga qo'shilgan holda, hamma notiq birinchi navbatda bilimli bo'lishi lozimligini aytadi. Shuningdek, u notiq axloqiy olijanob bo'lishi lozim, busiz hech qachon haqiqiy notiq darajasiga ko'tarila olmaydi, deb biladi.

Kvintilian Rimdagi notiqlik maktabining asoschisi hisoblanadi. Ungacha notiqlik bilimini berish xususiy maktablarda amalga oshirilgan.

Umuman qadimgi Yunoniston va Rimning notiqlik san'ati tajribalari o'rta asr va keyingi davr notiqdarining vujudga kelishida muhim rol o'ynaydi.

➤ SHARQ MADANIYATI TARIXIDA NOTIQLIK SAN'ATI

O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi ham qadimdan so'zga chechan, badiiy didli kishilarni qadrlab kelgan. O'sha davrda notiqlik san'ati - **voizlik**, notiqdar - **voiz**, nutq esa **va'z** deb atalgan.

O'rta Osiyo xalqlari, xususan, IX-XV asrlarda dunyo madaniyati taraqqiyotining eng oldingi, yetakchi saflarida turish darajasiga ko'tarila oldi. O'rta asr fani, madaniyati Xorazmiy, Farg'oniy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Koshg'ariy, Jomiy, Navoiy, Bobur kabi ulug' siymolarning nomlari bilan xarakterlanadi.

Bu mutafakkir, shoir, san'atkorlar yashagan davr Sharq tarixida **Uyg'onish davri** deb ataldi. Bu davrda madaniyat, san'at, ilm - fan ravnaq topdi. Fan va madaniyat targ'ibotchilari - voizlar yetishib chiqdi. Voizlikni qadrllovchi fikrlar vujudga keldi.¹

Kaykovusning XI asr Sharq pedagogikasi tarixida g'oyat qimmatli asarlar qatorida turuvchi «Qobusnoma»sida ham notiqlik sharhlari uchun alohida bob ajratilganligi bu san'atga bo'lgan, uning san'atkoriga bo'lgan qiziqishning orta borganligini ko'rsatadi. «Qobusnoma»ning «Suxandonlik bilan baland martabaga ega

¹ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 24 — bet.

bo'lish haqida» deb nomlangan yettinchi bobida va hunarni egallashga bag'ishlangan oltinchi bobida notiqlik sirlariga doir bildirilgan mulohazalar nafaqat o'sha davrda, balki hozirda ham katta ahamiyatga ega.

Kaykovus hamma hunarlar ichida so'z hunari-notiqlikni a'lo deb biladi. U notiqlikni egallashning yo'li, birinchidan, «tinimsiz mehnat, o'rganishdir», deydi.

Ikkinchidan, -nutqning go'zal bo'lsin, - deydi. «So'zning ikki tomoni bordir: biri go'zal tomoni, ikkinchisi xunuk tomonidir. Xalq oldida gapiradigan so'zing go'zal bo'lsin, bu so'zni xalq qabul qilsin».

Uchinchidan, har bir fikrni ifodalashda tinglovchi qalbiga to'g'ri yo'l topa bilish, shaklga e'tibor berish masalasi.

To'rtinchidan, har bir so'z to'g'ri va asosli bo'lmog'i lozimligini uqtiradi.

Beshinchidan, har bir nutq ma'lum ilmiy asosga ega bo'lsagina, ta'sirchan bo'ladi. Ya'ni nutq qaratilgan predmetni yaxshi o'rganib chiqish lozimligini ta'kidlab: «Bilmagan ilmdan gapirmagil... Bilmagan ilm ma'rifatni bilaman deb, da'vo qilsang hech narsa hosil bo'lmaydi va behuda zahmat chekasan», - deydi... Nutqni egallashdan maqsad xalq diliga yo'l topa bilishdir, deb biladi muallif va «agar ko'ngillarga sevimli bo'lishni istasang, xaloyiqning maqsadini so'zla», - deydi.¹

Umuman musulmon sharqi madaniyatining salmoqli zarvaraqlarini tashkil etuvchi notiqlik san'ati tarixiga oid talaygina manbalar bor bo'lsa-da, ulardan hech biri Alisher Navoiy qoldirgan meros kabi qimmatli va boy emas.

Alisher Navoiy o'z davrining buyuk mutafakkiri, so'z ustasi bo'lish bilan birga kishilarga yaxshi so'z bilan ta'sir eta bilish san'atini juda ham qadrllovchi, ulug'lovchi, bunday san'at ustalariga e'tibor qilib, ehtirom ko'rsatuvchi bir shaxs edi. Navoiy omma o'rtasida yaxshi nutqning ta'siri va tarbiyasini ham chuqur his etadi. Notiqlikdagi yaxshi va yomon tomonlarni ko'ra bilish va ularni farqlay olishga chaqiradi:

To'ti-yu shorik agar notiqdurur,

Har biriga o'zga bir mantiqdurur.

Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub» nomli falsafiy asarining 24-faslini «Nasihat ahli va voizlar zikrida» deb ataydi va bunda voizlik san'atiga, va'zga, voizga o'z munosabatini bildiradi.²

Navoiy voiz qanday kishi bo'lishi kerakligi haqida shunday fikr yuritadi: «Voiz Haq so'zni targ'ib qilishi, Payg'ambar so'zidan chetga chiqmasligi kerak, eng avval uning o'zi Haq va payg'ambar yo'lga kirishi, so'ngra esa nasihat bilan elni ham shu yo'lga solishi lozim. O'zi yurmagan yo'lga elni boshlamoq - musofirni yo'ldan adashtirib biyobonga tashlamoq va sahroda uni yo'qotmoqdir. O'zi mastning elni hushyorlikka chaqirishi - uyquchi kishining odamlarni bedorlikka da'vat etganiga

¹ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 28-29- betlar.

² B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 31- bet.

o'xshash bir narsadir». Demak, voiz, avvalo, o'zi shariat va tariqat yo'liga kirgan notiq bo'lishi kerak ekan.

Navoiy nazdida, «Va'zxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan odam to'lib chiqsin, to'la kirgan odam esa yengil tortib, xoli qaytsin. Voiz olim va halol ish ko'ruvchi bo'lsa, uning nasihatidan chetga chiqqanlar gunohkor bo'ladi. Agar u boshqalarga buyursa-yu, o'zi qilmasa, uning so'zlari hech kimga ta'sir etmaydi va foyda keltirmaydi. Voiz bilimdon, halol ish ko'ruvchi, sidqu sadoqat bilan faoliyat ko'rsatuvchi shaxs bo'lishi bilan birga, xalqning ruhiyatini yaxshi biladigan, xalqning dardi bilan yashaydigan bo'lishi kerak. Ana shundagina uning va'ziga yurak-bag'ri g'am-alamga, dardu tashvishlarga to'lib kirgan kishi dardlaridan forig' bo'lib, ko'ngli bo'shab, yengil tortib chiqadi. Qalbida ma'naviy ruhiy bo'shliq bo'lgan odam esa bunday voizning suhbatidan olam - olam ma'naviy zavq olib, ko'ngli, shuuri fikriy nurga to'lib chiqadi.

Alisher Navoiyning muxlisi, shogirdi va do'sti bo'lgan Husayn Voiz Koshifiy Sharqning mashhur allomalaridan biri bo'lgan. U axloq, tarix, tasavvuf, nujum (astronomiya) riyoziyot, fiqh sohalariga doir qirqdan ortiq asar yaratgan. Uning «Futuvvatnomai sultoniyy», «Axloqi Muhsiniy», «Javohir ut - tafsir», kabi o'nlab asarlari besh yuz yildan beri sharqona odob, va axloq dasturi sifatida yurtma-yurt, qo'lma - qo'l o'qib kelinmoqda.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari o'zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday so'z san'atidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o'z asarlarini aholi o'rtasida rasmiy ijro etish lozim bo'lgan paytlarda bu ishga Husayn voizni munosib ko'rganlar. 898 (1492) yil 8 - noyabr kuni buyuk shoir, Navoiyning ustози Abdurahmon Jomiyning dafn marosimida Alisher Navoiy o'zining bag'ishlov she'rini o'qib eshittirishni, shu marosimda va'z aytgan Husayn voizga topshirganligi buning dalilidir.¹

Alisher Navoiy o'zining «Majolis un-nafois» asarida Xo'ja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Muin voiz kabi yana bir qancha voizlar haqida ham atroflicha fikr bildiradi.

Shuningdek, mumtoz merosimizda axloq-odob o'rgatuvchi voizning o'z odobi haqida ko'p fikr yuritiladi. Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al - G'azzoliyning «Oxiratnoma» asarida ham shunday. G'azzoliy voizlarning voizi bo'lib, voizlarga dastur ul-amal tariqasida pand-nasihat aytadi. U voizning tili – nutqiga, voizning uslubiga alohida e'tibor qaratadi: «Mabodo, va'z o'qitishdan boshqa ilojing qolmasa, ikki narsada ehtiyot bo'l: birlamchi-so'zlaring ortiqcha iborayu ishoratlar, asli puch hikoyatlaru ma'nisiz baytlar ila yasangan, ya'niki sertakalluf

¹ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 34- bet.

bo'lmasin! Chunki Olloh taolo takalluf qiluvchilarga g'azab qiladi, ularni do'st tutmaydi. Haddan tashqari sertakalluflik voizning batamom xarob, qalban g'aflatda ekanidan dalolat qiladi». Darhaqiqat, notiqning nutqi asosiy maqsadga qaratilgan, har qanday ortiqcha so'z va iboralardan xoli bo'lishi kerak. Aksariyat notiqlar nutqlarini sertakalluf, jimjimador so'z va iboralar bilan bezashga harakat qiladilar. Ular nutqlarining chiroyli bo'lishini istaydilar va uning tashqi chiroyiga zo'r beradilar. Aslida esa nutqqa chinakam zeb beradigan narsa fikrdir. Voizni eshitimli qiluvchi omillardan biri hayotiy va ibratli hikoyatlar va baytu g'azallar bilan omixta gapirishdir. Albatta, me'yorni unutmaslik lozim.

Takrorlash uchun savollar

1. Notiqlar deb kimlarga aytiladi?
2. Notiqlikning qanday ko'rinishlari bor?
3. Voiz deb kimga aytiladi?
4. Notiqlikning voizlikdan qanday farqi bor?

Tayanch tushunchalar

1. Logograflar – Nutq matnini yozib beruvchi shaxslar.
2. Sinegorlar – sudda boshqa birov manfaatini ko'zlab nutq so'zlovchilar.

Savollar

Va'z nima? Voiz kim?

Sharq notiqligi haqida nimalar bilasiz?

G'arb notiqligi bilan Sharq notiqligining qanday umumiy va farqli tomonlari bor?

Sharqda notqlik va nutq madaniyati masalalari bilan shug'ullangan olimlardan kimlarni bilasiz?

Notiqlar qaysi jihatlari bilan voizlardan ajralib turadi?

Topshiriqlar

Quyidagi buyuk mutafakkirlarning notqlik san'ati va nutq madaniyati masalalariga bag'ishlangan asarlari haqida ma'lumot toping.

Abu Nasr Forobiy

Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlug' ibn Tarxon Forobiy 872-873 - yillarda (260 hijriy yilida) Aris suvi Sirdaryoga quyiladigan yerdagi Forob degan joyda tug'ilgan. XIII - XIV asr tarixchilarining guvohlik berishicha Forob Shoshning (Toshkentning) shimolrog'ida joylashgan. Shuningdek, manbalarda Forob yaqinidagi Sutkant shahri haqida ham ma'lumotlar uchraydi.

Abu Nasr Forobiy ham IX - X asrlarda – iqtisodiy va siyosiy ziddiyatlar kuchaygan bir davrda yashab ijod etdi. U ilmning turli sohalarini mukammal bilgan va ular haqida mustaqil fikrlar bayon qilgan buyuk allomadir. Nutq va aql tarbiyasiga oid ilmlar to'g'risida Forobiy qimmatli fikrlar aytgan.

Forobiyning aytishicha, mantiq shunday bir san'atki, kishi notiqlikdan adashib qoladigan bo'lsa, to'g'ri fikrlashga olib keluvchi va aql yordamida biror xulosa chiqariladigan bo'lsa, xatolarning oldini oluvchi narsalarni o'z ichiga oladi. Uning aqlga munosabati grammatika san'atining tilga munosabati kabi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037)

O'rta asr Sharqining buyuk allomalari orasida mashhur tabib, faylasuf, shoir Abu Ali ibn Sino alohida o'rin tutadi. Uning turli sohalar bilan birga ta'lim – tarbiya, axloq va nutq haqida ham fikrlari mavjudki, ular bilan yaqindan tanishish notiqlik san'atini mukammal o'rganishga yordam beradi. Yaxshi do'st qaysi yo'l bilan axloqiy kamchiliklarni tuzatishda boshqalarga yordam berishi mumkinligi masalasiga ibn Sino alohida e'tibor beradi va notiq quyidagilarga amal qilishi lozim deb biladi:

1. Nasihat qo'pol ohangda berilishi kerak emas.
2. Suhbatdoshning ilm darajasini hisobga olish zarur.
3. Nasihatga (va'zxonlikka) ko'p berilmaslik kerak, uni o'rtoqlik suhbat tarzida olib borish kerak.
4. Nasihatni muloyim ohangda, yolg'iz olib borish kerak.
5. Agar ta'na qilmoqchi bo'lsang, boshqalar kamchiligi bilan qiyoslab ta'na qil.
6. Agar o'z e'tiqodini aytmoqchi bo'lsang, faqat bir faktga tayanma, balki ko'p masalalar bilan isbotla, suhbatdoshingni buni yuragiga yaqin olishga, shu narsa haqida o'ylashga va haqiqatni izlashga ishontr.
7. Agar suhbatdoshing sening gaplaringga e'tibor bilan quloq solayotgan bo'lsa, suhbatni oxirigacha davom ettir va hech nimani sir saqlama, lekin uning e'tiborsizligini sezsang, gapni boshqa mavzuga bur.

Unsurulmaoliy Kaykovus

Unsurulmaoliy Kaykovus Kaspiy dengizining janubiy qirg'og'ida yashagan Gilon qabilasidandir. U 412 - hijriy, 1021-1022 - milodiy yilida mayda feodal oilasida tug'ildi. «Qobusnoma»ni 475-hijriy, 1082-1083 milodiy yilida yaratdi. Bu haqda Kaykovus asarida: «Sana 475 da boshladim» - deb ma'lumot beradi. Bu davrda Kaykovus 63 yoshda bo'lib, anchagina keksayib qolgan edi, u o'g'liga: «Pisaram, man pir shudam» - deb o'zining qariganligidan ma'lumot beradi va o'z asari «Qobusnoma»ni o'g'liga bag'ishlaydi.

«Qobusnoma» 44 bobdan iborat bo'lib, bulardan to'rt bobi diniy xarakterdadir, qolgan 40 bobi hayotiy voqealarni ifoda etadi.

Kaykovus o'z asarida yoshlarning xulq - atvoriga alohida e'tibor berdi. Ularga insonparvar bo'lishni, xalqqa shirin muomala qilishni ta'kidladi. Shuningdek, do'st va dushmaniga qanday munosabatda bo'lish kabi masalalarni ham asarida yoritdi.

Abu Rayxon Beruniy. Dunyo madaniyati va ma'naviyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan, fan tarixida juda katta iz qoldirgan qomusiy olimlarimizdan yana biri Abu Rayxon Muhammad ibn Ahmad al Beruniydir. Abu Rayhon Beruniy, U.I.Karimovning ta'kidlashicha, milodiy 973 - yilning 4 - sentyabrida (hijriy 362-yil zulhijja oyining 2 - kunida) Xorazmning qadimiy poytaxti Qiyatda tavallud topdi. 1009-1017 - yillarda Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'mun ibn Ma'mun saroyida xizmat qilib, katta obro' - e'tibor qozongan. 1017 yilda Mahmud G'aznaviy Xorazmni bosib olgandan so'ng Xorazmdagi bir qancha olimlar qatori Beruniy ham g'aznaga yo'l olishga majbur bo'ldi va umrining oxiriga qadar shu yerda ijod qildi.

U o'z davridagi barcha fan sohalari bo'yicha qalam tebratib, 150 dan ortiq asar qoldirdi. Bizgacha yetib kelgan asarlari orasida «Xronologiya», «Hindiston», «Geodeziya», «Mineralogiya», «Mas'ud qonuni» hamda «Saydana» nomi bilan mashhur bo'lgan «Kitob as-saydana fi-t-tibb» asarlari tadqiqotchilar tomonidan maxsus o'rganildi va arab, rus, ingliz, nemis va boshqa tillarga tarjima qilinib, nashr etildi.

Mahmud Koshg'ariy

Tilshunoslik tarixida Mahmud Koshg'ariy salmoqli o'rin egallaydi. U tilshunoslikning juda ko'p sohalari bo'yicha qalam tebratdi. Qiyosiy - tarixiy tilshunoslikning otasi, fonetist - fonolog, leksikolog, leksikograf, turkiy tillar sarf va nahv ilmining asoschisi sanaladi.

S.Mutalibov ta'kidlaganidek, Mahmud Koshg'ariy yaratgan «Devonu lug'otit turk» asari faqat o'sha davr uchungina katta voqea bo'lib qolmay, bugungi turkologiya fani uchun ham o'z qimmatini saqlab kelmoqda. U haqli ravishda turkologiya fanining asoschisi hisoblanadi.

Mahmud Koshg'ariyning hayoti haqida juda oz ma'lumotga egamiz. Uning to'liq ismi Mahmud Ibn-ul Husayn Ibn Muhammad-al-Koshg'ariydir. Mahmud Koshg'ariyning tug'ilgan yili aniq emas. Lekin «Devon»ning oxirida bu «kitob umrini oxiriga yetkazganini» quyidagi misralarda bayon qiladi:

«Kuchandi bilagim, eg'udi tilagim,
Tilindi bilagim, tegrab angar jartilur».

Lug'at yozilganda muallifning keksayib qolganligini hisobga olsak, u XI asr boshlarida tug'ilgan deb hisoblash mumkin.²

² Qarang. A.Nurmonov. O'zbek tilshunosligi tarixi. – T.: 2002. 13-14-betlar

Mahmud Qoshg'ariyning turkiy tillarga bag'ishlangan ikkita asar yozganligi ma'lum. Ulardan biri «Javohirun nahv fil lug'atit turk» («Turkiy tillarning (sintaksisi) javohirlari» deb, ikkinchisi esa «Devonu lug'atit turk» («Turkiy so'zlar to'plami») deb ataladi.

Uning semasiologiya sohasidagi fikrlari ham juda qimmatli. U so'zlarning ma'nolarini izohlabgina qolmay, ma'no o'zgarishlari yuzasidan ham nozik kuzatishlar olib borganligi ma'lum. Ma'noning kengayishi, torayishi va ma'no ko'chish usullari bilan birga so'zlardagi omonimiya va sinonimiya hodisalari ham asarda tilga olinadi.

Mahmud Koshg'ariyning boshqa tillardan so'z olish masalasidagi pozitsiyasi uni bizning davrimizga yaqinlashtiradi. Chunki Mahmud Koshg'ariy turmushda ishlatiladigan asbob va boshqa narsalar, kiyimlar, ovqatlar, dorilar nomlari sifatida kirgan chet so'zlarni zarur va foydali deb hisoblagan, bunday so'zlarni o'z asariga kiritgan. Ammo ona tilida mavjud bo'lgan so'zlar o'rniida chet so'zlardan foydalanishni zararli deb hisoblagan. Masalan, o'g'uzlarning qumg'on so'zi o'rniida forscha oftoba so'zini ishlatishlarini u tanqid qiladi.

Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit turk» asari tarixiy dialektologiya uchun, ayniqsa, qimmatli material va fikrlar beradi. Bu materiallar o'zbek xalq tilining shakllanishini yoritish uchun juda ham muhimdir.

«Devonu lug'atit turk»ning adabiy qimmatli ham benihoya kattadir. Unda uch yuzga yaqin she'riy parcha va ko'plab maqol hamda hikmatli so'zlar bo'lib, shoir bunday she'riy parchalarga qisqa-qisqa sharhlar beradi, xalq maqollarining mohiyatini yoritib, ularning ishlatilish o'rnini ham ko'rsatadi.

Ardam boshi til– adab va fazilatning boshi til, deb ta'kidlaydi

**Abu-l-Qosim
Mahmud az-
Zamaxshariy.**

Uning to'liq ismi Abu-l-Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad (ba'zi manbalarda Ahmad) bo'lib, u hijriy 467 sana rajab oyining yigirma yettinchisida chorshanba kuni (milodiy hisobda 1075 -yilning 19 -martida) Xorazmning katta qishloqlaridan biri Zamahsharda tavallud topgan va shu boisdan ham az Zamaxshariy taxallusini olgan.

Az-Zamaxshariyning otasi unchalik badavlat emasdi. Lekin o'z davrining savodli, ancha taqvodor, diyonatli kishisi bo'lgan, aksar vaqtini Qur'oni karim tilovati va toat - ibodat bilan o'tkazib, Zamaxshardagi bir masjidda imomlik ham qilgan. U xulq - atvori yaxshi, shirinsuxan va g'oyatda muruvvatli kishi bo'lib, bu fazilati bilan el orasida katta obro' - e'tibor topgan. Az - Zamaxshariyning onasi ham g'oyatda taqvodor va dindor ayollardan hisoblangan.

Az-Zamaxshariy dastlabki bilimni ona yurti Zamahsharda o'z davrining o'qimishli kishilaridan sanalgan otasidan oladi. Uning shaxsiy hayotiga doir ma'lumotlardan yana shu narsa ma'lumki, uning bir oyog'i bo'lmay, yog'och oyoqda yurgan. Manbalarda cho'loqligining sabablari haqida ham turli - tuman rivoyatlar keltiriladi. Tarixchilardan ba'zilar, qahraton qishda sovuq olganligidan, deb yozsa, ayrimlari, bolaligida otdan yiqilgan deydi, yana boshqasi yoshligida bir nojo'ya ish qilib qo'yanligi uchun onasining qarg'ishiga uchragan, deb yozadi.² Ammo yoshligidan ilmga havasmand Mahmud oldiniga Xorazmda - madrasada, keyinchalik Buxoroda hamda dong'i ketgan madrasalarda tahsil oladi.

Az-Zamaxshariy o'z davrining buyuk olimi darajasiga ko'tarildi. U tilshunoslik, adabiyot, jo'g'rofiya, tafsir, hadis, fikh va ilmi alqiroatga oid ellikdan ortiq asarlar yaratdi. Ularning ko'pi bizgacha yetib kelgan.

² Abul Qosim Mahmud az-Zamaxshariy, Nozik iboralar. -T. : 1992. 6-bet.

Zamahshariy hikmatlaridan namunalar:

- -- Agar tilingning ortiqcha soʻzlashiga ega boʻla olmasang, unda tizgining jilovini shaytonga topshirgan boʻlasan.

-- Men roʻzadorman deysan-u, ammo oʻzing boʻlsa birodaring goʻshtini yeysan, (gʻiybatlar va xoʻrlıklardan soʻzlaysan).

- -- Tilingdan chiqqan sadaqa (yaʼni pandu nasihating va mavʼizayu hasanang) baʼzan qoʻlingdan (mol-dunyongdan) chiqqan sadaqangdan koʻra xayriroqdir.

-- Koʻp soʻz-iboralar borki, odamlarga ular fasohatli koʻrinsa-da, Alloh nazdida ular nomaqbuldir – soʻzlovchini ham, eshituvchini ham mulzam qilur.

- -- Koʻp ortiqcha soʻzlashuv eshituvchini ranjitar.

-- Vijdon azobiyu taʼnadan toʻgʻri boʻlmagan odamni (kimsani) taʼlim-tarbiya va qiynash ham toʻgʻrilashi amri mahol.

- -- Tili-yu dili toʻgʻri va haqgoʻy boʻlgan odamning xatoyu nuqsoni kam boʻlur.

-- Oʻz vaʼdasida turmaganda turli-tuman vaj karsonlar koʻrsatuvchi kimsa hech qachon mard va himmatli inson boʻlolmaydi.

-- Aldamchilik va hiylakorlik bilan mashhur bo'lgan bursa q degan yirtqich hayvondan ham ko'ra ba'zi Bani odamlar ko'proq aldamchiroqdir.

-- Tog' tepasidagi qoyalarni ko'chirish minnat eshitish yuklariga nisbatan yengilroqdir.

-- Biror masalada fikr - mulohaza qila boshlaganingda hech bir oshiqma, har tomonlama o'ylab, obdon fikrlab ish tutgin.

-- Sidqidil va saxiy kimsaning qalbidan boshqa narsani sirlarning sandig'i qilma, ya'ni har bir uchragan kimsani sirdosh etmagin.

-- Ey bo'tam, tilingni yomon so'zlardan saqla.

-- Kimki baxt - iqqolli, solih kishilarning etagiga yopishsa, u albatta murodu maqsadiga erishib, xayru baraka topar.¹

Yusuf Xos Hojib. Yusuf Xos Hojib XI asming atoqli shoiri, donishmandi va davlat arbobidir. Uning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi yagona manba uning «Qutadg'u bilig» («Saodatga yo'llovchi bilim») dostonidir. Bu doston hijriy yil hisobi bilan 462- (milodiy 1069-70) yilda yozilgan. Muallif dostonning muqaddimasida yoshi ellikdan oshganini ta'kidlaydi. Shunga qarab YUsof Xos Hojib XI asming 20 – yillari arafasida tug'ilgan, deb ayta olamiz. YUsof Xos Hojibning vatani – Balasog'un (Quz o'rda) XI-XII asrlarning yirik savdo-sotiq hamda madaniy markazlari-dan biri edi. Bu shahar ikki marta qoraxoniylarning poytaxti ham bo'lgan edi.

«Qutadg'u bilig»ning uch qo'lyozma nusxasi ma'lum. Bu nusxalar «Vena» (yoki «Hiro»), «Qohira» va «Namangan» nusxalari deb yuritiladi. Birinchi nusxasi XIX asming 20 yillarida Istambulda topildi. – Hiro nusxasi. Ikkinchi qo'lyozma nusxasi 1896 yilda Qohirada topildi. – Qohira nusxasi, 1913 yilda Namanganda topildi – Namangan nusxasi.

¹ Abu-l Qosim az-Zamahshariy. O'sha asar. 48-77-betlar.

«Qutadg'u bilig» jami Namangan nusxasida 6500 baytga 13000 misraga yaqin bo'lib, u 73 fasl-bobga bo'lingan. O'n bir bobi dostonning muqaddimasi bo'lib, asosiy qismi 12-bobdan, Kuntug'di degan hukmdorning ta'rifi bilan boshlanadi. «Qutadg'u bilig» axloqiy - ta'limiy asardir. Uning axloq va odob masalalariga bag'ishlangan maxsus boblarigina emas, balki ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan maxsus boblarida ham YUsof Xos Hojib o'z axloqiy - ta'limiy qarashlarini ifodalaydi. Xalqning turli tabaqalariga o'git beradi, ularga pand-nasihat qiladi. Uning axloqiy - ta'limiy fikrlari jiddiy ahamiyatga ega bo'lib, madaniyat va ma'rifatni ravnaq toptirishga, olijanob insoniy xislatlarni targ'ib qilishga qaratilgan.

«Qutadg'u bilig» didaktik dostoni axloq va odobga doir qimmatli pand - nasihatlarni o'z ichiga oladi. Doston til odobi, sevgi va sadoqat, rostgo'ylik va halollik kabi masalalar haqida hikmatli so'zlar so'zlaydi, mayxo'rlik va mutakabbirlikni tanqid qiladi, kishining yurish - turishi, o'zini tutishi haqida o'git beradi. Bular dostonning butun mazmuni va mohiyatiga singdiriladi.

«Qutadg'u bilig»ning bir necha bobi bevosita axloq va odob masalalariga bag'ishlangan. Shunday boblardan biri «Til ardami» («Til odobi») deb atalgan 7-bob bo'lib, unda shoir o'qish va bilim olishda tilning ahamiyati, qisqa va mazmunli so'zlash, tilga ortiqcha erk bermaslik va boshqalar haqida ibratli o'gitlar beradi:

Uqushqa biligka bu tilmachi til,
Yaruttachi arni yo'riq tilni bil.
Kishig til og'irlar bulur qut kishi,
Kishig til ujuzlar yarir ar bashi.
Til asrlan turur, ko'r eshikda yatur,
Aya avlug orsiq boshingni yatur.
Tilin emgamish er naku ter eshit,
Bu so'z ishka tutg'il o'zunga ish et.
Mani emgatur til ezi o'g talim,
Boshim kasmasuni kasayin tilim.
So'zungni ko'dazgil boshing bormasun,
Tilingni ko'dazgil tishing sinmasun...
Esanlik tilasa saning bu o'zung,
Tilingda chiqarma yarog'siz so'zung.
Bilib so'zlasa so'z biligka sonur,
Biligsiz so'zi o'z boshini yeyur.
O'gush so'zda ortuq osig' ko'rmadim,
Yana so'zlamishida osig' bulmadim.
O'gush so'zlama so'z birar so'zla oz,
Tuman so'z tugunin bu bir so'zda yoz.
Sanga so'zladim man so'zum, ey o'g'ul,
Sanga bardı bu pand o'zum, ey o'g'ul...¹

¹ N.Mallayev. O'sha asar, 128-bet.

Uquvga, bilimga tilmoch – bu til,
Kishini roʻshnolikka chiqargan ravon til deb bilgin.
Kishini til eʼzozlaydi, kishi u tufayli baxtga
erishadi,
Kishini til qadrsiz qiladi, er boshini yoradi.
Til hovlida (yaʼni qafasda) yotgan arslon kabidir,
Ey, qafasdagi (makkor) vahshiy boshingni yeydi.
Tili tufayli ozor topgan kishi nima deydi, eshit,
Bu soʻzga amal qilgin, oʻz foydangga ishlat:
Til meni juda koʻp kulfatlarga soladi,
(U) boshimni kesmasin, (men) tilimni kesayin.
Soʻzingga ehtiyot boʻl, boshing ketmasin,
Tilingga ehtiyot boʻl, tishing sinmasin...
Sening oʻzing esonlik tilasang,
Tilingdan yarogʻsiz soʻzingni chiqarma.
Bilib soʻzlasa, soʻz donolik sanaladi,
Nodonning soʻzi oʻz boshini yeydi.
Koʻp soʻzda ortiq foyda koʻrmadim,
YAna (koʻp) soʻzlashdan naf topmadim.
Soʻzni koʻp soʻzlama, bir oz ozroq soʻzla.
Tuman ming soʻz tuguni (jumbogʻi)ni shu
bir soʻzda yech.
Men soʻzimni senga soʻzladim, ey oʻgʻil,
Bu pandni oʻzim senga berdim, ey oʻgʻil.

Yusuf Xos Hojib shoir sifatida badiiy soʻzning qimmatini va taʼsir kuchini alohida taʼkidlaydi, oʻz soʻzini koʻp oʻrinda «shoir tilidan» (donishmandlar tilidan) soʻzlaydi va yaxshi soʻzni har qanday oltin-kumushdan ham ortiqroq biladi:

Kumush qolsa oltun maning sanga,
Oni tutmagʻil san bu, soʻzga teng-a:
Kumush ishka tutsa tugar olqinur,
Soʻzim ishga tutsa kumush qizgʻonur.

Mendan senga kumush, oltin qolsa,
U (lar)ni sen bu soʻzga teng tutmagin.
Kumushni ishga salsang tugaydi, olqinadi,
Soʻzimni ishga tutsang, (sen uchun)
kumush qozonadi.¹

¹ N.Mallayev. Oʻsha usar. 128–129 - betlar.

Hoja Muavvad Mehnagiy

Alisher Navoiy qadrlagan voizlardan biri – Xoja Muayyad Mehnagiy mashhurgina emas, balki notiq, donishmand, yuksak bilim egasi bo'lgan, mavjud bilimlarni o'rganib qolmasdan, ularni takomillashtirgan, to'ldirgan. U mozorda shayxlik qilsa - da, o'zini xalqqa juda yaqin tutgan va o'z bilimini ularga berishga intilgan: «va'z majolisi bag'oyat garm va pursho'r voqe' bo'lur erdi».

Xo'ja Mehnagiy muvaffaqiyatlari va mahoratining kaliti bilim doirasining keng, mazmunan chuqur ekanligida edi. Navoiy iborasi bilan aytsak, u «zohir ulumin» bo'lgan, ya'ni o'sha davrda ajdodlarimiz to'plagan bilimlarning deyarli hammasini puxta o'zlashtirgan, buning ustiga ularni boyitgan ham.

Mehnagiy o'z davrining zo'r suxandonlaridan biri, hokisor shayx bo'lishiga qaramay, benazir donishmandligi, zo'r voizlik zakovati tufayli hatto toj-taxt, arkoni davlat a'yonlarini ham ta'zim qildira oladigan notiq edi.

Husayn **Voiz** **Koshifiy**

Husayn Voiz Koshifiy XV asrda yashagan sabzavorlik voiz va buyuk axloq muallimidir. Uning nomi o'z zamonidayoq el og'ziga tushgan va mashhur bo'lgan. Husayn Voiz Koshifiy o'z davrining zabardast olimi, astronomi, shoiri ham edi. Eron olimi Said Nafisiy Koshifiyning 40 ta asari borligini aytadi. Navoiyning e'tirof qilishicha, Husayn Voizning «Oz fan bo'lg'aykim, dahli bo'lmag'ay, xususan, va'z, insho (nasriy she'r usulida yoziladigan xat) va nujumki (yulduzshunoslik, astronomiya), aning haqqidur va har qaysisida mutaayyin (ko'zga ko'rinarli) va mashhur ishlari bor...». Uning nutqlari jo'shqin va ehtirosli bo'lganligidan kishilarni ko'plab jalb etar edi.

Husayn Voiz nutqlarining ta'sirchanligi, jozibadorligi haqida eslab, uning o'g'li Faxriddin Ali Safiy «Latoyifut tavoyif» nomli asarida shunday voqeani keltiradi:

Kunlarning birida ahli majlisga Mavloni Sayid G'iyosiddin degan mashhur so'z ustasi kechikib kelgan. Shu majlisda Abdurahmon Jomiy ham bor ekan. Sayid G'iyosiddin kirib kelishi bilan Jomiy undan so'rabdi:

-- Nechuk kechikdingiz, Mavloni G'iyosiddin?

-- Meni ma'zur tuting, ustod, - debdi G'iyosiddin, - kelayotgan edim, masjidi jome'da Husayn Voiz nutq so'zlayotgan ekan, shunga mahliyo bo'lib qolibman.

Koshifiyning nutqlari o'zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday so'z san'atidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o'z asarlarini aholi o'rtasida rasmiy ijro etish lozim bo'lgan paytlarda, bu ishga Husayn Voizni munosib ko'rganlar.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari mazmundorligi, ta'sirchanligi, o'ziga jalb etish quvvatini mujassam etganligi, uning texnikasini o'rganish hozirgi davr notiqiligi uchun ham xarakterlidir.

Mavlono **Riyoziy**

Alisher Navoiyning yozishicha: «Va'z aytib, minbarda o'z ash'orin o'qur, yig'lab vajdi hol qilur». Ko'rinadiki, Riyoziy nutq so'zlaganda, uning ta'sirchanligini ta'minlashda, ijrochilikni birinchi o'ringa qo'yadi. Kerak bo'lganda, o'z nutqini kishilar qalbiga yaqin olib, ular bilan birdamlikni, qayg'usiga, iztirobiga sheriklikni bildirish maqsadida yig'lashgacha borib yetadiki, bu nutq ijrochiligidagi ulkan qobiliyatdan dalolat beradi.

Mavlono Riyoziyning xalqqa yaqinligini, nutqining ta'sirchan va emotsionalligini ta'minlashda, uning ijtimoiy kelib chiqishi va ahvoli ham muhim rol o'ynaganligi ko'zga tashlanadi. Riyoziy avval Zova viloyatida qozi bo'ladi.

Xulosa shuki, boy ilm sohibi, hayot - mamot uchun ayovsiz kurash olovida toblangan va voizlik san'atida shuhrat qozongan Riyoziy o'zining darbadar, xokisor qismati bilangina emas, balki g'oyaviy ezgu amallari, ijrochilik uslublari, murabbiylik mahorati bilan ham zamondoshlari orasida yaqqol ajralib turgan. Taxallusidan ham, sezilib turibdiki, u uzluksiz riyozat chekkan, ammo mashaqqatli mehnati, mardonavor jasorati va benazir voizlik mahorati, ma'rifatparvarligi tufayli o'ziga mangu haykal o'rnatib ketgan suxandondir.

Mavlono Muin Voiz

Alisher Navoiy davridagi mashhur notiqlardan biri. U haqda Navoiy: «Holo o'zi dag'i azim voizdurur va muridlari ko'p» - deb yozadi. Ko'rinadiki, Muin Voiz notiqqina bo'lib qolmay, o'zining notqlik maktabiga, shogirdlariga ham ega bo'lgan. Uning nutq, ijrochilik mahoratini tahlil etib, Navoiy: «Minbar ustida devanovor ilk tashlamog'i va taxtani tepmog'i ko'pdur va o'zin «Muin devona» bila ta'bir qilur va ko'p baland va past so'zlar aytur. CHun junung'a mu'tarif, har nav so'z aytasa mazurdur...» - deb yozadi.

Bundan anglashiladiki, Muin Voiz nutqning ijrochilik tomoniga alohida e'tibor qilgan va butun xatti-harakatlarini, imo-ishoralarini ishga sola bilganki, garchi u o'zini «Muin devona» deb e'lon qilgan bo'lsa-da, uning «devona sifat» gaplari xalq diliga yaqin bo'lganligidan yig'ilganlarga manzur bo'lgan.

U har qanday mansabdan voizlikni a'lo bilgan va o'z akasi Mavlono Nizomiddin unga Hirot shahri qoziligini ikki marta tavsiya etsa-da, uni rad etgan. Shu tufayli, uning akasi: «Muini mo qobilyati bis'yor dosht, ni zinapoyai cho'bin o'ro zoye' soxt» (Muinimizning qobiliyati ko'p edi, uni bu yog'och zinapoya (minbar) ishdan chiqardi), deganligini Navoiy qayd etadi.

Voizlik san'ati O'rta Osiyo xalqlarining, xususan, o'zbek millatining ma'naviyati tarixida zarhal harflar bilan yozilishiga arzigulik sahifalarni bizga meros qilib qoldirgan.

➤ KAYKOVUS SUXANGO‘YLIK XUSUSIDA

Savollar

Sharq allomalarining axloqiy - tarbiyaviy asarlaridan qaysilarini bilasiz?

Kaykovus qachon va qayerda tug‘ilgan?

«Qobusnoma» qachon yozilgan?

Kaykovus «Qobusnoma»ni kimga bag‘ishlab yozgan?

«Qobusnoma» qaysi tillarga va kimlar tomonidan tarjima qilingan?

«Qobusnoma» necha bobdan iborat va unda qanday voqealar beriladi?

Asarda kishilar necha toifaga ajratilgan?

So‘zlar necha toifaga ajratilgan?

Topshiriqlar

«Qobusnoma»ni sinchiklab o‘qib chiqing.

Hayotdan «to‘rt nav so‘zlarga» misol yozing.

«Xaloyiq ham to‘rt nav»iga hayotdan misol yozing.

Asarning yettinchi bobini sinchiklab o‘qing va gapirib bering.

Badiiy adabiyotlardagi nutq odobi haqidagi hikoyalardan ko‘chirib yozing.

Asarning yettinchi bobidagi hikoyalarni ko‘chirib yozing.

Kaykovus «Qobusnoma». Kaykovus qalamiga mansub «Qobusnoma» asari sharq xalqlari orasida ma'lum va mashhurdir. Asardagi mo'jaz rivoyatlar, ixcham latifalar, kichik-kichik hikoyatlar uni yanada jozibali, o'qishli bo'lishini ta'minlagan.

XI asrning 82-83-yillarida g'arbiy Eron podshohining nabirasi Kaykovus ibn Iskandar o'z o'g'li Gilonshohga bag'ishlab «Nasihatnoma»sini yaratadi va o'sha davr an'anasiga ko'ra uni bobosi podshoh Shamsulmaoliy Qobus sharafiga «Qobusnoma» deb ataydi.

«Qobusnoma» asrlar mobaynida G'arb va Sharq mutafakkirlarining e'tiborini o'ziga jalb etib kelgan. Olimlar «Qobusnoma»ni diqqat bilan o'rgandilar va o'z tillariga tarjima qildilar. Masalan: 1702-1705 - yillarda turk tiliga, 1786-1787 - yillarda Muhammad Siddiq Rashidiy tomonidan tatar tiliga tarjima qilinadi.

Bundan tashqari 1886 - yilda rus tiliga, shu yili fransuz tiliga, 1811 - yilda nemis tiliga, Y.Y.Bertels tomonidan 1953 - yilda ikkinchi marta rus tiliga tarjima qilinadi. Demak, XIX asrdanoq asar ingliz, farang, olmon, rus tillariga tarjima qilinadi. 1935 - yilda Tehronda Said Nafisiy tomonidan bosmadan chiqarildi.

1860 - yilda «Qobusnoma» ilk bor o'zbek tiliga buyuk shoir va mutaffakir Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan tarjima qilindi. Ogahiy tarjimalari ichida «Qobusnoma» alohida o'rinlardan birini egallaydi. Bu nodir asar 1965-1973 va 1986-yillarda adabiyotshunos olim Subutoy Dolimovning katta sa'y-harakatlari tufayli uch marta nashr qilingan edi. 1994-yilda «Qobusnoma» Muhammad Rizo Ogahiy tarjimasi asosida hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida yana S.Dolimov tomonidan nashrdan chiqarildi.¹

Asarning yettinchi bobi: Suxandonlik bila baland martabali bo'lmoq zikrida.

Kishi suxandon, suxango'y (notiq bo'lishi kerak. Ammo ey farzand, sen suxango'y bo'lg'il va lekin durug'go'y (yolg'onchi) bo'lmag'il. Rostgo'ylikda o'zing shuhrat qozong'il, tokim biror vaqt zarurat yuzidin yolg'on so'z desang qabul qilg'aylar. Har so'z desang ham rost deg'il va lekin, yolg'onga o'xshag'on rostni demag'ilkim, rostga o'xshagan durug' durug'ga o'xshag'on rostdin yaxshidur, nedinkim ul durug' maqbul bo'lar, ammo ul rost maqbul bo'lmas. Demak, nomaqbul

¹ Qarang. Qobusnoma. -T. 1994, 3-9 betlar.

rostni aytishdan parhez qil, toki mening bila Abu Suvor Shopur bilan Abu al-Fazlning orasindag'i voqea sening boshingda sodir bo'lmasin.

HIKOYAT

Bilg'il, men amiralmo'min zamonida bir yil hajdan qaytib kelib, Ganjada qarf tutdim..

Hindistonga ko'p g'azot qilmish erdim, Rumba ham yurish qilmoqni o'ylardim. Abu Suvor Ganjada ulug' podshoh erdi. Ul bag'oyat xushmand, odil, sahiy va fozil kishi erdi. Bir kuni meni ko'rub, ko'p hurmat qildi va mening bila so'zlashmoq maqsadida har turli so'z so'rar va mendin ma'qul javob eshitar erdi. Mening so'zlarim unga ma'qul tushib, ko'p karamlar qilib, menga ko'ngul qo'ydi. Men ham uning ehsonlarin ko'rib, unga ko'ngul qo'ydim. Shul sabab bila bir necha yil Ganjada muqim bo'ldim va hamisha podshohning majlisida hozir erdim. Podshoh mendan ham turli so'zlarni so'rar erdi. Bir kuni so'z orasig'a mening viloyatim tushdi va mendin Gurgon qishlog'i holidin so'radi. Viloyatlarning ajoyib - g'aroyiblaridin so'z ochildi. So'z asnosinda men dedim: «Gurgonda Siyovaks deg'on bir kent bordur va uning bir chashma suvi bordurkim, ul kentdin uzoqroqdur. Xotinlar jam bo'lub, har biri bir ko'za ko'tarib, ul chashmaga borib suv olurlar va ko'zani boshlariga ko'tarib, barchasi hamroh bo'lib uylariga qaytadilar. Ularning orasida bir xotin ko'za ko'tarmay, barchadin ilgari yurub, yo'liga ehtiyot bo'lub, nazar tashlab boradi. Nedinkim ul yerlarda bir ko'k qurt bordur. Uni sizak derlar. Agar ul qurtdin birini topsalar, yo'ldin olib, yiroqqa tashlaydurlar, tokim xotinlar ul qurttni bilmay bosib o'ldurmasunlar. Agar suv ko'targ'on xotinlardin biri qurttni bosib o'ldursa, boshiga ko'torg'on ko'zadagi suv sasib, badbo'y bo'lib ketadi. Shundan keyin avval suvni to'kish, ko'zani yuvish kerak bo'ladi va ko'zani tozalag'on xotin qaytib borib chashmadin suv oladi.

Men bu so'zni dedim, ammo amir Abu Suvor turshro'y (badburush, qovog'i soliq) bo'lib, mendin yuz o'gurdi va bir necha kun menga burung'idek (avvalgidek) muloqot va iltifot qilmadi.

Bir kuni Firuzon Daylimiy bu ahvolni menga aytdi: «Amir sendin gina qilib dedi: «Falon kishi bag'oyat donodur, ammo yosh o'g'lonlarga aytgudek yolg'on so'zni menga aytadur. Uningdek kishidan meningdek podshoning oldida buningdek durug' so'zni aytmoq munosib emasdur».

Men bu so'zni eshitg'ondin so'ng darhol Ganjadan Gurgonga bir kishi yuborib, ulamoning shahodati bila bir guvoh xat talab qildim. Gurgonning barcha ulamo, qozilari bu kentning, qurtning holi va qissasi rostlig'i haqida guvoh bo'lishib, bu bobda bir xat yozib yubordilar..

Bu xat to'rt oy muddatida menga yetib keldi. Men uni podshohga ko'rguzdum. Podshoh uni o'qidi va tabassum qilib dedi: «Men hud' tahqiq² bulurmankim, seningdek kishidan yolg'on so'z zohir bo'lmag'usidir, xususan, meningdek podshohning oldida... Ammo to'rt oy muddatida ikki yuz odil kishining guvohlig'i bila bir rost so'zni aytmoq munosib emasdur. Buningdek so'zlar avval isbot etilg'ay, undin so'ng ul so'zni qabul etgaylar.

Ey farzand bilg'ilki, so'z to'rt nav bo'lur, undoqkim xaloyiq ham to'rt nav bo'lg'ondek. Biri ulkim, bilur va bilg'onin ham bilur. Ul olimdur, unga tobe bo'lmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin bilur, ul qobildur, unga o'rgatmoq kerak. Biri uldurkim, bilur va bilg'onin bilmas, ul uyqudadur, uni bedor qilmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin ham bilmas, u johildir... undin qochmoq kerakdur. Ammo deb erdimki, so'z ham to'rt navdur; biri, bilinmayturg'on va aytilmayturg'on; ikkinchisi, aytilaturg'on va bilinaturg'on: uchinchisi, ham bilinaturg'on va ham bilishga zaruratsiz, ammo aytsa bo'laturg'on, to'rtinchisi, bilanturg'on va aytilmayturg'on. Ammo aytilmayturg'on va bilinmay turg'on undoq so'zdirki... dunyoning salohi unga bog'liqdir. Ul so'zdin aytguvchiga ham, eshituvchiga ham ko'p naf yetar. Ammo bilinaturg'on, biroq aytilmayturg'on undoq so'zdirkim, bir muhtasham odamning aybi senga ma'lum bo'lur. Lekin aql tariqidin xayolga kelsang, uni aytmoq besharmlikdir. Chunki aytasang ul muhtashamning qahri yo u do'sting ozori senda hosil bo'lur, yohud o'z boshingga ulug' sho'rish va g'avg'o paydo qilursan. Shul vajdin ham bul so'z bilinaturg'on, ammo aytilmayturg'on so'zdir. Bu so'zlarning yaxshirog'i ham bilinaturg'on va ham aytilaturg'on so'zdir.

Bu to'rt nav so'zning ikki yuzi bordur. Biri xo'b va biri zisht. Har so'zni xaloyiqqa zohir qilsang, yaxshi yuz bila zohir qil, toki maqbul bo'lsun va xaloyiq sening so'z bila baland martabaga egalig'ingni bilsunlar. Nedinkim kishining

¹ Hud - o'z, o'zim.

² Tahqiq - biror narsaning haqiqatini izlash.

martabasini soʻz bila bilurlar, ammo soʻzning martabasini kishi bila bilmaslar, Chunki har kishining ahvoli oʻz soʻzining ostida pinhondur, yaʼni bir soʻzni bir iborat bila aytsa boʻlur, eshitgʻon kishining esa koʻngli undin tira¹ boʻlgʻay va yana oʻshal soʻzni bir iborat bila aytsa boʻlurkim, eshitgʻon kishining joni undin rohatda boʻlgʻay.

HIKOYAT

Undoq eshitdimki, bir kecha Xorun-ar Rashid bir tush koʻrdikim, ogʻzidin barcha tishlari toʻkulmish. Erta tong turib bir muabbirni chaqirib soʻradikim, «bu tushning taʼbiri nedur?». Muabbir dedi: «Ey amiralmoʻminin, sening oldingda barcha xesh, aqrabo va qarindoshlaring oʻlgʻusidir. Andogʻkim, sendin oʻzga hech kishi qolmagʻusidir». Bu soʻzni eshitgʻon Xorun-ar Rashid: «Mening yuzimga bundoq dardligʻ va anduhligʻ soʻzni aytding. Mening barcha qarindoshlarim oʻlsalar, soʻngra men qandogʻ ishga yaraman va na yangʻligʻ roʻzgʻor suraman?» - dedi va unga yuz tayoq urmoq buyurdi. Soʻng boshqa bir muabbirni chaqirib, tushin unga tahrir qildi. Muabbir dedi: «Ey amiralmoʻminin, sening umring barcha aqrolaring umridin uzoq boʻlur». Xorun-ar Rashid dedi: «Barcha aqlning yoʻli birdur va ikkovining taʼbirining negizi bir yerga borur, ammo bu ibora bila ul iboraning orasida farq bagʻoyat koʻpdur». Buyurdi, soʻnggi muabbirga yuz tillo berdilar...

Ey farzand, soʻzning yuzin va orqasin bilgʻil va ularga rioya qilgʻil, har na soʻz desang yuzi bila degil, to suxangoʻy boʻlgʻaysan. Agar soʻz aytib, soʻzning nechuk ekanin bilmasang qushga oʻxsharsanki, unga toʻti derlar, ul doim soʻzlar, ammo soʻzning maʼnosin bilmas.

Suxangoʻy shul kishi boʻlgʻayki, ul har soʻzni desa, xalqqa maʼqul boʻlgʻay va xalq ham har soʻz desa unga maʼqul boʻlgʻay. Bunday kishilar oqillar qatoriga kirgʻay, yoʻq ersa ul inson suratida mavjud boʻlgʻon bir hayvondur.

Soʻzni bagʻoyat ulugʻ bilgʻil, soʻz osmondin kelmas va ul xor narsa emasdur. Qay bir soʻzniki bilsang joyini oʻtkarmay aytgʻil... vaqtzni zoye qilmagʻil, yoʻq ersa

¹ Taa – qorongʻu

donishg'a sitam qilg'on bo'lg'aysan. Har so'z desang rost deg'il va be'manilikni da'vo qilg'uvchi bo'lmag'il.

Bilmag'on ilmdin dam urmag'il va undin non talab qilmag'il. Har na matlubing bo'lsa, bilg'on ilm va hunardin hosil bo'lur. Bilmag'on hunar da'vosidin hech narsa hosil bo'lmas, faqat behuda zahmat chekarsan.

HIK O Y A T

Bundog' ayturlarki, Anushirovon Odilning zamonida bir xotin Abuzurmehrnin oldiga kelib, undin bir savol so'rdi. Abuzurmehr ul savolni bilmamish erdi va xotinga qarab dedi: «Ey xotin, ul so'zni sen so'rorsan, uni bilmasman». U xotin dedi: «Sen bugina so'zniki bilmassan, podshohnin ne'matin nechun yersan?» Abuzurmehr dedi: «Bilg'on so'z uchun yerman, ammo bilmag'on so'z uchun yemasman. Har so'zniki bilmasman podshoh menga ul so'z uchun hech narsa bermas va hama bersa bilg'on so'zim uchun berur».

Ammo, ey farzand, hech kishining oldida ifrot qilmag'il va ifrotni shumliq deb bilg'il. Har ishda miyona (o'rtacha) bo'lg'il, so'z aytmogda va ish qilmogda... sangin bo'lg'il. Rozingni o'zingdin o'zga kishiga aytmag'il, agar aytsang so'ngra uni roz demag'il.

Xaloyiqning orasida bir kishining qulog'iga so'z aytish yaxshi emasdur.

Agar bu so'z garchand yaxshi so'z bo'lsa ham, tashqarisidan uni yomon so'z deb gumon qiladilar va ko'p odamlar bir-birlaridan dargumon bo'ladilar. Gar so'z demoqchi bo'lsang, shunday so'z degilki, so'zingning rostlig'iga guvohlik bersinlar. Agar o'zingni zo'rlik bila aybdor qilmoq tilamasang, biror narsaga guvoh bo'lmag'il va agar guvoh bo'lsang, guvohlik berar vaqtda ehtiroz¹ bo'lg'il. Agar guvohlik bersang, mayl bila bermag'il.

Har so'zni andisha bila boshlag'il, toki aytg'on so'zingdin pushaymon bo'lmag'aysan.

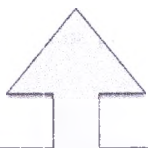
¹ Ehtiroz – saqlanish, ehtiyotlanish.

Andishani ilgari tutmoq ham bir nav karomatdur. Hech so'zni eshitishdan diltang bo'lmag'il. Ul so'z ishingga xoh yarasun, xoh yaramasun, uni eshitg'il, to yuzingga so'z eshigi beklandimasun va foydasi favt² bo'lmasin.

Sovuq so'zlik bo'lmag'il. Sovuq so'z bir tuxumdur, undin dushmanlik hosil bo'lur.

² Favt – yo'qotish, o'lim; favt bo'lmoq - o'lmoq.

➤ Alisher Navoiy til, nutq va notiqlik san'ati haqida

Savollar

1. Navoiyning fikricha voiz qanday xususiyatlarga ega bo'lishi kerak?
2. Navoiy qaysi asarida voizlik san'atiga alohida to'xtalib o'tadi?
3. Navoiy tan olgan voizlardan kimlarni bilasiz?
4. Voizlik qanday baholanadi?
5. Tilshunoslikka oid qanday asarlarini bilasiz?
6. Navoiyning quyidagi matla'li g'azalini kim yuqori baholagan edi?

Orazin yopqoch ko'zimdan sochilur har lahza yosh,

Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh...

7. Navoiy haqida qanday rivoyatlar bilasiz?
8. Navoiy haqida qanday she'r va qo'shiqlar bilasiz?
9. Navoiy Husayn Voiz Koshifiy haqida qaysi asarida ma'lumot beradi?

Topshiriqlar

1. Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutq madaniyati, nutq san'ati haqida aytgan fikrlaridan yozing.
2. Navoiyning notiqligi ifodalangan rivoyatlardan topib yozing.
3. «Ko'p degan ko'p yengilur, ko'p yegan ko'p yiqilur» maqolini izohlang.
4. «Va'zxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan odam to'lib chiqsin; to'la kirgan odam esa yengil tortib, holi qaytsin», fikrini izohlang.
5. «Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa, tilning ofatidir», ma'nosini izohlang.

Alisher Navoiy

Alisher Navoiy ibrat bo'lgulik hayot va ijod yo'lini bosib o'tdi. Bolaligidan ziyrak va qobiliyatli bo'lgan Alisherni to'rt yoshida o'qishga beradilar. Ota va ona uning har tomonlama bilim olishi uchun barcha shart – sharoitlarni yaratib beradilar. U adabiy asarlarni qunt bilan o'qiy boshlaydi. Sa'diy, Fariddin Attor asarlarini qayta - qayta o'qir va yod olar edi. Alisher badiiy asarlarni o'qish va o'rganish bilan kifoyalanib qolmadi. Uning o'zi ham she'rlar yoza boshlaydi. 10 – 12 yoshlaridayoq badiiy zavqi va didi hamda ilk she'rlari bilan tanilib, katta san'atkorlar va olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilgan edi. Navoiyning zamondoshi tarixchi Xondamirning xabar berishicha, kunlardan birida ancha keksayib qolgan Lutfiy shogirdi navqiron Alisherdan yozgan yangi she'rlaridan o'qib berishni so'ragan. Navoiy quyidagi matla'li g'azalni o'qigan;

Orazin yopqoch ko'zimdan sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh...

Bu ajoyib g'azaldan qattiq hayajonlangan Lutfiy: «Agar mumkin bo'lsa edi, men o'zimning forsiy va turkiy tillarda aytgan o'n-o'n ikki ming bayt she'rimni shu bir g'azalga almashar edim», - degan.

Navoiy do'sti Husayn Boyqaro taxtni egallagach, uning saroyida muhrdor, vazir lavozimlarini bajardi. Mamlakatning obod va farovon bo'lishi, san'at va adabiyotning rivojlanishiga o'zining bebaho hissasini qo'shdi. Ayni paytda ijoddan bir soat ham bo'shamay, o'zbek adabiyoti xazinasini she'riy durdonalar bilan boyitdi. O'lmas asarlar yaratdi.

Alisher Navoiy ijodida suhbat va nutq odobi qoidalari qiyomiga yetkazib bayon etilgan.

Navoiy so'zning hashamdorligidan ko'ra, haqqoniyligini ulug'laydi. Fikring xalq uchun foydali va tushunarli bo'lsin desang, sodda tilda gapir, deydi: «So'zki fasohat zevaridin muzayyan emasdir, anga chinlik zevari basdur. Yolg'onchi har necha so'zida fasihiroq, so'zi qabihroq. Chin so'z nechakim betakalluf, qoyilg'i iborat soddalig'idin yo'q taassuf».

Navoiy yaxshi so'zli, el uchun foydali notiq'larga yon bosadi. Ularning xizmatini masjid imomlarining qilayotgan ishlaridan yuqori qo'yadi. Shu tufayli ular uchun imomlarga nisbatan ancha ko'p mablag' ajratishni tavsiya etadi: «Voizga yillik naqdi besh yuz oltun, bug'doy o'n yuk. Imomg'a masjidi jome'da xatib bo'lib, maktabdag'i tutg'ay, yillik naqdi ikki yuz oltun, bug'doy o'n yuk».¹

¹ B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar, 32-bet.

Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutq madaniyati, nutq san'ati haqida aytgan fikrlarida qadimiy turkiy xalqlarning nutq madaniyati borasidagi boy va noyob merosi mahorat bilan umumlashtirilgan.

Navoiy asarlarida nutq odobining talablari haqida fikrlar bor.

Tilni, so'zni qadrla, uni hurmat qil:
Donau dur so'zini afsona bil,
So'zni jahon bahrida durdona bil.

(«Xamsa», 34-bet).

Yaxshi so'zli olish (nutq) – san'atdir, noyob hunardir.

Uni egallashga intilgin:

Erdin so'z hunar, enchdin bo'z hunar

(«Mahbub ul-qulub» 82-bet).

Insonning odob ahloqini belgilaydigan omillardan biri uning so'zi, nutqidir. Suvning mazasi muz bila, oshning mazasi tuz bila, odam yaxshilig'i so'z bila.

(«Mahbub ul-qulub» 79-bet).

So'z zohir etar zamir ishi ko'pragidin,
Til muxbir erur ko'ngul nihon emgagidin,

Fahm ayla kishi holini so'z demagidin,
Kim berdi xabar hadisi ko'nglidagidin
(«Nazmul-javohir»dan, 41-bet).

So'zlaganda o'ylab so'zla, tushunib, bilib gapir: So'zni ko'nglungda pishqarmaguncha tilga kelturma, Harnakim ko'nglungda bo'lsa til surma.

(«Mahbub ul-qulub» 83-bet).

**Kishining
soʻzi (nutqi)
uning aqliy
kamolotidan
darak
beradi:**

Odamki demak birla kiromiydiru bas,
Soʻz durri ishining intizomiduru bas,
Sihhat onchaki, ahli aql komiduru bas,
Aqligʻa dalil aning kalomiduru bas.
(«Nazmul-javohir» dan, 25-bet).

**Soʻzlaganda
diling bilan
tiling bir
boʻlsin,
chunki
dildagi tilga
chiqadi:**

Haq seni sevgay el bila boʻlsang,
Tilu koʻnglungni bir qilib birroʻy,
Nuqta sursang shukuftau xandon,
Zist qilsang, kushodou xushroʻy.
(«Arbain» dan, 59-bet).

**Xushmuoma
la, shirinsoʻz
boʻl. Tiling
bilan
kishilarga
ozor berma:**

Har kimki chuchuk soʻz elga izhor aylar,
Har neki agʻyor durur yor aylar,
Soʻz qattigʻi el koʻngliga ozor aylar.
Yumshogʻi koʻngullarni giriftor aylar.
(«Nazmul-javohir» dan, 43-bet).

Chin, to'g'ri so'zla, nutqingda halol bo'li.

Yolg'on so'z baxtsizlik keltiradi. Chin so'z mo'ttabar, yaxshi so'z muxtasar... so'zki fasohat zevaridin muayan emasdur, anga chinlik zevari basdur. Yolg'onchi har necha so'zida fashiroq, so'zi qabih. («Mahbub ul-qulub» 63-bet).

Xiradmand chin so'zdin o'zga demas,
Vale bari chin ham deguluk emas.
Kishi chinda so'z zebo, durur,
Necha muxtasar bo'lsa avlo durur.
(«Mahbub ul-qulub» 83-bet).

Tildan tuhmat uchun foydalanma.
Tuhmatchidan qoch, undan nafratlan:

- Birovkim yolg'on so'zni birovga bog'lag'ay, o'z qaro bo'lg'on yuzin yog'lag'ay. Kabira gunohdur – oz so'z hamki o'trukdur, zahra gunohdur – oz so'z hamki o'trukdur, zahri muhkiddur – agarchi miqdori o'ksukdur. («Mahbub ul-qulub» 61-bet).

El aybini ayturg'a birovkim uzotir til,

- O'z aybini fosh aylagali til uzotur bil.
- («Mahbub ul-qulub» 69-bet).

Tilingni tiy. Ko'p so'z, ezma va vaysaqi bo'lma. Bu zararlidir.

Befoyda so'zni ko'p aytna va foydalig' so'zni ko'p eshiturdin qaytna. Oz degan oz yanchilur, oz yegan oz yiqilur.

(«Mahbub ul-qulub» 82-bet).

Til ildamidin bo'lur g'aromat hosil,

Yuz nav' nadomatu malomat hosil.
Oz so'zlagundin istiqomat hosil,
Soqitligidin vale salomat hosil.
(«Nazmul-javohir» dan, 31-bet).

**So'zlaganda
sharoitni,
suhbatdo
shingni
hisobga ol,
beo'rin so'z
aytma...**

«...Zolim va be dard suhbatida nuqta surma, nammom va nomard muloyamatida dam urma. Dono ilikdin borg'ondin so'z aytma, o'tgan yigitlik orzu bilan qaytmas».

(«Mahbub ul-qulub» 84-bet).

**Bo'sh og'iz
bo'lma,
suhbat
sirlarini
saqlashga
o'rgan:**

Qaysi majlisdakim eshitsang so'z,

Bilgil ul so'z sanga omonatdur,

Gar ani o'zga yerga naql etsang,

Ul omonatg'a bu xiyonatdur.

(«Arbain» dan, 57-bet).

**Gapirganda
qaytariqlardan
qoch, Chunki
ular fikrning
ta'sirini
susaytiradi:**

Bir deganni ikki demak xush emas,

So'z chu takror topti dilkash emas. («Xamsa», 484-bet).

Nutq odobining qayd qilingan madaniy - axloqiy talab va asoslari nutq me'yorlari sifatida qadimiy davrlardan beri avloddan - avlodga o'tib kelgan. Ushbu nutqiy me'yorlarning saqlanishi, o'zgartirilishi va yashab kelishida oilaviy an'analar, bir til jamoasi doirasida amal qilingan an'anaviy qoidalar, suhbatdoshlar (so'zlovchi va tinglovchilar)ning bir-birini o'zaro nazorat qilishi, ta'lim tarbiya, o'git-nasihat jarayoni, shuningdek nutqiy odob me'yorlari haqida yozilgan adabiyotlarni mutolaa qilish asosiy o'rin tutgan.

Demak, kishilarning qandaydir to'g'ri, ta'sirchan, chiroyli va yaxshi gapirishga intilishi va unga oid odatiy qoidalar qadimiy tarixga egadir. Bunday odat qadimiy o'tmishdan hozirga qadar mangu an'ana sifatida yashab va takomillashib kelgan. Biroq, nutq madaniyati tushunchasi bilan bog'liq ushbu nutqiy odatlar turli davrlarda

muayyan xususiyatlari bilan farqlanib turgan. Ayniqsa, adabiy til paydo bo'lgunga qadar mavjud bo'lgan nutq odobi (nutq madaniyati) tasavvurlari, adabiy til paydo bo'lgandan keyingi davr nutq madaniyati tasavvuridan farqlanadi.¹

ABDULLA AVLONIYNING «TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ» ASARIDA NOTIQLIK HAQIDA Savollar

1. Abdulla Avloniyning qanday asarlarini bilasiz?
2. «Turkiy guliston yoxud axloq» qanday asar va u necha bobdan iborat?
3. Asarda odamlar xulqi, xatti-harakati nuqtai nazaridan necha guruhga bo'linadi?
4. Muallif tarbiyaning qanday turlari haqida fikr yuritadi?
5. Bola tarbiyasida nimalar muhim ekanligini ta'kidlaydi?
6. «Hifzi lison» deb nimaga aytiladi?
7. Abdulla Avloniy milliy tilni saqlash masalasida nima deydi?
8. Axloq nima va uning qanday ko'rinishlari bor?
9. Xulq nima va uning qanday ko'rinishlari bor?
10. Diyonat deganda nimani tushunasiz?

Topshiriqlar

1. Turkiy guliston yoxud axloq asarini sinchiklab o'qing.
2. Asar yuzasidan bahs-munozara o'tkazish uchun savollar tuzing.
3. Asardan kerakli va muhim o'rinlarni daftaringizga yozib oling.
4. Kishi tabiati bilan bog'liq bo'lgan so'zlarni izohi bilan yozing.
5. Vijdon, hayo, diyonat, qanoat, sabr, ilm, adolat to'g'risida qisqa yozib oling.
6. Yomon xulqlar: g'azab, jaholat, adovat, namimat, g'iybat, haqorat, hasad, tama to'g'risida qisqacha daftaringizga yozib qo'ying.
7. Yaxshi va yomon xulqlarni ifodalovchi so'zlarni o'zbek tilining izohli lug'ati yordamida ko'chirib yozing.
8. Vatan tuyg'usi kitobini o'qing va bahsga tayyorgarlik ko'ring.

Abdulla Avloniyning pedagogikaga oid asarlari ichida uning 1913-yilda yozgan va 1917 yilda ikkinchi bor nashr qilingan «Turkiy guliston yoxud axloq asari» XX asr boshlaridagi pedagogik fikrlar taraqqiyotini o'rganish sohasida katta ahamiyatga

¹ R. Qo'ng'urov va b. O'sha asar. 25 bet.

molikdir. Bu asar mazmun tomonidan muallifning boshqa ijtimoiy va pedagogik asarlari bilan uzviy bog'liqdir.

XX asr boshlarida bunday asarni o'zbek tilida birinchi bo'lib Abdulla Avloniy yaratdi va ta'lim - tarbiya ishlarida uni tadbiq etdi. Abdulla Avloniy arab, fors, rus va ozarbayjon tillarini yaxshi bilgan olim edi. Uning qardosh xalqlar va chet tillarini bilishi pedagogik va poetik ijodining taraqqiyoti uchun katta zamin hozirladi.

«Turkiy guliston yoxud axloq» kitobi katta - kichik 64 bobdan iborat bo'lib, har bir bob ta'lim - tarbiya masalasiga bag'ishlanadi hamda biri ikkinchisini to'ldiradi, takomillashtiradi. YOzuvchi bu asarini yaratishda xalq pedagogikasidan keng foydalanadi.

Abdulla Avloniy «Tarbiya» sarlavhasi ostida tarbiya turlari haqida fikr yuritadi:

1. «Tarbiyaning zamoni», 2. «Badan tarbiyasi», 3. «Fikr tarbiyasi», 4. «Ahloq tarbiyasi». Bolani tarbiyalashda bu to'rt masala g'oyat muhim ahamiyat kasb qilishini ta'kidlaydi.

Bola tarbiyasida muallif bola yashab turgan sharoit, muhit, kishilarning roli katta ekanligini ko'rsatadi va bu soha oila, maktab sharoitini ham nazar-e'tibordan chetda qoldirmaydi. Tarbiya bolaning ahloqiga, xulq-atvoriga kuchli ta'sir etishni e'tirof qiladi va ota-onalarni o'z bolalarini tarbiya qilishga chaqiradi. Ta'lim bilan tarbiya bir-biri bilan bog'liq bir butun jarayon ekanligini ta'kidlaydi.

Abdulla Avloniy til masalasiga katta e'tibor beradi, tilni xalq bilan bog'lab talqin qiladi: «Har bir millatning dunyoda borlig'in ko'rsatadigan o'yinayi hayoti til va adabiyotidir». U o'z asarida har bir kishining o'z ona tilini mukammal bilishi, har bir so'zni o'z o'rniida ishlatishi, milliy-adabiy tilning taraqqiy uchun jonkuyarlik qilishi zarurligini qayd qiladi. «Hifzi lison» deb har bir millat o'z ona tili va adabiyotini saqlamakni aytilur».

«Turkiy guliston yoxud axloq»ning birinchi sahifasidan to so'nggi sahifasigacha Avloniyning insonparvarlik g'oyalari ifodalangan. U hamma narsadan avval xalq manfaatini ko'zlashni, xalqqa xizmat qilishni birinchi o'ringa qo'yadi.

Abdulla Avloniy insonning eng yomon xulqlaridan g'iybat va adovatning bir-biriga yaqinligini va g'iybatning oqibati adovat bilan tugashini ko'rsatib o'tadi. U deydi: «G'iybat sohibi lazzat o'miga o'z boshiga yoki bir boshqa kishining boshiga bir balo hozirlaydur. Chunki so'z borub g'iybat qilinmish kishining qulog'iga etar, g'azab qoni harakatga kirar, g'iybatchidan o'ch olmak fursatini poylar... Shu tariqa g'iybatdan tug'ilgan adovat cho'zilmoqqa oid bo'lib, dushmanlik zo'rayib, o'z oralaridagi xususiy janjallar ila aziz umrlarini o'zdirub, umumiy xalq foydasi uchun ishlanadigan milliy ishlardan mahrum bo'lmaklari ila barobar aholining orasidan ittifoqning yo'qoluviga sabab bo'lurlar».¹

¹ Qarang. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T. 1992. 3-9 – betlar.

Axloq

So'ylasang so'yla yaxshi so'zlardan,
Yo'qsa jim turmoqing erur yaxshi.
O'ylasang yaxshi fikrlar, o'yla,
Yo'qsa gung bo'lmoqing erur yaxshi.
Ishlasang ishla yaxshi ishlarni,
Yo'qsa bekorlig'ing erur yaxshi.²

Fikr tarbiyasi

Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko'p zamonlardan beri taqdir qilinub kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. Fikr insonning sharofatlik, g'ayratlik bo'lishiga sabab bo'ladur. Bu tarbiya muallimlarning yordamiga so'ng daraja muhtojdurki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog'liqdur. Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo'lsa ham, ikkisi bir - biridan oyilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kapidur.

Masalan: joy solinmagan yaxshi bir uyning ichida o'tirmak mumkin o'lmadig'i kabi, ichiga har xil yangi ashyolar to'ldurub ziynatlangan eski imorat ham o'turishga yaramaydur. Basharti o'ltursa, insonlar: «Eski uyga yangi zoldivor», «Kir ko'ylakka jun jiyak», «Mis qozong'a loy tuvoq» deb hajv, kulgi qilurlar.

Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa,
Xanjar, olmosdan bo'lur o'tkur.
Fikrning oyinasi olursa zang,
Ruhi ravshan zamir o'lur benur.¹

Yaxshi birla yursa, har kim maqsudi hosil bo'lur,
Yursa nodonlar ila, bir kun borib qotil bo'lur.
Kattalar qilgan nasihatni kichiklar olmasa,
Oqibat xulqi buzuq bir beadab johil bo'lur²

Iffat

Iffat deb nafsimizni gunoh va buzuq ishlardan saqlamoqni aytilur. Boshimizga keladurgan kulfat va zahmatlarning aksari yomon tilimizdan, andozadan ortiq so'ylaganimizdan kelur.

O'ylamay so'ylagan og'rimay o'lar,
Fikr ila so'ylagan yig'lamay kular.

² Abdulla Avloniy. O'sha asar. 17-bet.

¹ Abdulla Avloniy. O'sha asar. 15-bet.

² Abdulla Avloniy. O'sha asar. 17-bet.

Hifzi lison

Hifzi lison deb har bir millat o'z ona til va adabiyotini saqlamagini aytilur. Har bir millatning dunyoda borlig'in ko'rsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotidur. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur. Hayhot! Biz turkistonliklar milliy tilni saqlamak bir tarafda tursun kundan - kun unutmak va yo'qotmaqdadurmiz. Tilimizning yarmiga arabiy, forsiy ulangani kamlik qilub, bir chetiga rus tilini ham yopishdirmakdadurmiz. Durust, bizlarga hukumatimiz bo'lg'on rus lisonini bilmak hayot va saodatimiz uchun osh va non kabi keraklik narsadur. Lekin o'z erinda ishlatmak va so'zlamak lozimdur. Zig'ir yog'i solub, moshkichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmak tilning ruhini buzadur.¹

«Yohu! Bizga na bo'ldi? Bobolarimiz yo'lidan chiqub ketduk. Yaxshi qo'shningdan olguncha yomon uyingni qidir», - demishlar. Bobolarimizga etushg'on va yaragan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak va ahtarsak, yo'qolganlarini ham toparmiz. «Yo'qolsa yo'qolsun o'zi boshimga tor edi», - deb Yovrupo qalpog'ini kiyub, kulgi bo'lmak zo'r ayb va uyatdur. Payg'ambarimiz: «Erlarda jamol lison va tildur», - demishlar.

Ey ona til, aziz qadrdonim,
Iltilfoti ruhim, rahmonim,
Tug'ildig'im kundan aylading ulfat,
O'lguncha ayilma, ey jonim.
Menga ilmu adab san o'rgatding,
Chin adib, muallim shonim.
Millating ruhini ko'targuchisan
Eng muqaddas karamli sultonim.

Umumiy milliy tilni saqlamak ila barobar xususiy og'iz orasidagi tilni ham saqlamak lozimdir. Chunki so'z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlani o'lchab ko'rsatadurgan tarozisidur. Aql sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qiymatini so'zlagan so'zidan bilurlar. «Quruq so'z quloqg'a yoqmas», - demishlar.

Agar so'z aql va hikmatga muvofiq bo'lub, o'ziga yoki eshituvchiga bir foyda chiqadurgan bo'lmasa, asallarilari orasida g'ung'ullab yurgan qovoqlari kabi quruq g'ung'ullamoq faqat bosh og'rig'idan boshqa bir narsa emasdur. Boshimizga keladurgan qattig' kulfatlarning ko'pi yumshoq tilimizdan keladur. Shuning uchun: «Ko'p o'yla, oz so'yla», - demishlar.

Tillarning eng yaxshisi so'zga usta til, so'zlarning eng yaxshisi bilub, oxirini o'ylab so'ylangan so'zdur.

¹ Abdulla Avloniy. O'sha asar. 32-bet.

Go'zallik yuzda ermas, ey birodar,
So'zi shirin kishi har kimga yoqar.
So'zing oz bo'lsinu ma'noli bo'lsun,
Eshitkanlar qulog'i durga to'lsun.
So'zing bo'lsa kumush, jim turmak oltun.,
Misi chiqq'ay so'zing ko'p bo'lsa bir kun.
Ko'paygan so'zni bo'lgay to'g'risi oz,
Shakaming ko'pidan ozi bo'lur soz.

G'iybat

Agar jurmu gunah bo'lsun desang oz,
Tilingni saqla g'iybatdan qishu yoz.
Quloqqa paxta tiq, g'iybat eshitma,
Shikoyatchi kishiga bo'lma damsoz.¹

Adovat

Adovat balosi bizlarni netdi,
Adovat qilma deb haq bizga aytdi.
Zudlik qilduk, mol va davlatlar ketdi,
Moldan o'tub, oxir jonlarga etdi.²

¹ Abdulla Avloniy. O'sha asar. 51-bet.

² Abdulla Avloniy. O'sha asar. 15-bet.

HUSAYN VOIZ KOSHIFIY NOTIQLIK SAN'ATI HAQIDA

Savollar

1. Husayin Voiz Koshifiyning voizlik san'atiga bag'ishlangan qanday asarlari mavjud?
2. Alisher Navoiy va Husayin Voiz Koshifiy o'rtasidagi munosabat qanday bo'lgan?
3. Voiz va Koshifiy so'zlarining ma'nosi nima anglatadi?
4. Husayin Voiz Koshifiy haqida nimalarni bilasiz?

Topshiriqlar

1. Husayin Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai sultoni» asaridagi nutqqa, nutq san'atiga oid fikrlarni aniqlang.
2. Husayin Voiz Koshifiy maddohlarni necha guruhga ajratadi.

HUSAYN VOIZ KOSHIFIY

Husayn Voiz Koshifiy XV asrda Hirotda yashab ijod etgan taniqli olim va notiq bo'lgan. Uning «Tafsiri Husayni», «Axloqi Muhsiniy», «Anvori Suxayliy» kabi asarlari juda mashhur bo'lgan. Husayin Voiz Koshifiy Alisher Navoiyning zamondoshi va do'sti bo'lgan. U notiqlikda, xususan, va'zxonlikda nihoyatda mashhur bo'lganligi uchun ham «voiz» unvoniga sazovor bo'lgan. «Koshifiy» - kashf etuvchi, degan ma'noni anglatadi. Odamlar Husayn Voizning har bir va'zidan so'ng yangi-yangi narsalarni kashf qilganlar, egallaganlar. Husayn Voiz Koshifiyning asarlarida hikoya, rivoyat, she'riy parchalar joy olgan bo'lib, yuksak axloqiy g'oyalar - poklik, imon, e'tiqod, ezgulik tarannum etiladi. Uning asarlarida pand-nasihat va hikmat keng o'rin olgan. Husayn Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai sultoni» asarida javonmardlik, uning qoida va xususiyatlari asoslab berilgan. Ayniqsa, futuvvat asoslari va tasavvuf g'oyalari o'rtasidagi o'xshashlik keng talqin etilgan. Husayn Voiz Koshifiy 1505 yilda Hirotda vafot etgan.

FUTUVVATNOMAI SULTONIY YOXUD JAVONMARDLIK TARIQATI

Ikkinchi fasl: Ma'raka tuzuvchi so'z ahli haqida.

Ular uch toifa bo'ladilar: birinchi toifa - maddohlar, g'azalxonlar va saqqollar. Ikkinchi toifa - xosago'ylar va bisotandozlar. Uchinchi toifa - qissa so'ylaguvchilar va afsona aytuvchilar (ya'ni, baxshilar). Bularning har biri haqida alohida qismlarda to'xtab o'tamiz.

Birinchi qism. Maddohlar va g'azalxonlar zikrida

Shuni bilgilki, futuvsat ahli (ahli shadd) orasida maddohlarning martabasi eng balanddir. Buning sababi shuki, ahli bayt, xonadon muhabbati barchaning ko'nglida mavjud va agar birov boshqa birovni sevsa, sevgilisining ta'rifini tilidan qo'ymaydi... Maddohlar shunday xususiyatga ega kishilardirlar va uzluksiz ahli bayt ta'rifida so'z aytadilar va xonadonning yodida so'z aytish bilan vaqt o'tkazadilar.

Agar maddohlar necha xil bo'ladi, deb so'rasalar, to'rt xil deb aytgil: Birinchidan - o'zlari badehatan ijod qiluvchilar, ular o'zlari she'r aytish qobiliyatiga ega bo'lib, hikoyatu rivoyatlarni nazmga tushurib, bayon qilaveradilar. Ikkinchi xili - boshqa shoirlarning she'r, hikoya yoki badehalarini ijro etib, xalqqa foyda yetkazuvchilardir. Bu toifani roviylar deb ataydilar va ular ham maddohlar jumlasidandirlar. Uchinchi xili maddohlik barobarida boshqa ishlar bilan ham shug'ullanib, xalqqa fayz yetkazuvchilardir. Masalan, saqqolar (suv tarqatuvchilar) shunday kishilar bo'lib, ularning ishidan odamlar xursanddirlar. To'rtinchi toifa har yerdan har xil baytlarni yod olgan kishilar bo'lib, ular eshikma-eshik yuradilar, qasida aytib non yig'adilar va maddohlikni gadoylik, deb tushunadilar. Bularni agarchi qiyofalariga qarab maddoh desalarda, aslida ushbu jamoaga muvofiq emasdirlar.

Agar maddohlik odobi nechta bo'ladi, deb so'rasalar, beshta deb aytgil: avval shuki, doimo taqvo va tahoratda bo'lsin... Uchinchidan, g'azali niyatda va qasd olish uchun maddohlik qilmasin. To'rtinchidan, boylikka berilgan bo'lmasin. Beshinchidan, madhda oshirib mubolag'a qilish bilan shug'ullanmasin.

Agar maddohning nechta sifati bo'lishi kerak, deb so'rasalar, aytgilki, maddohning yigirma sifati bo'ladi. Bular: sidh, sabr, shukr, zudh (parhez), toat, qanoat, muhosaba (umr hisobini olish), muroqaba, xudo yodida tafakkurga berilish (tavozu', taslim, ixlos, karam, nisor, mujohada (jidu jahd qilmoq), tafakkur, tavakkul kam yeyish, kam uxlash va shafqatli bo'lish.

Agar maddoh hazar qiladigan sifatlar nechta, deb so'rasalar, o'ttizta deb aytgil. Bular: g'aflat, g'urur, aybjo'ylik, riyo, mayxo'rlik, qaro ko'ngillilik, zino, badaxloqlik, janjalkashlik, yaramas va noshoista so'z aytish, va'dani buzish, masxara-mazax qilish, noo'rin ta'na, yolg'on gapirish, yolg'on qasam ichish, birodarlarni g'iybat qilish, tuhmat qilish, gap tashish, g'ammozlik, hasad, makkorlik, odamlarni yomonlash, boylikka hirs qo'yish, zulm, baxillik, ko'p uxlash va ko'p yeyish.

Agar maddohlar bir-birlari bilan munosabatda qaysi qoidalarga rioya qilishlari kerak, deb so'rasalar quyidagi oltita qoidaga deb aytgil: avval shuki, bir-birlari bilan do'st bo'lsinlar... Uchinchidan, bir-birlari bilan kelishmay ish boshlamasinlar. To'rtinchidan, zaif-ojizalarni qatorlaridan surub chiqarmasinlar. Beshinchidan, bir-

birlarining hurmatini saqlashda qilcha gumon-shubhaga yo'l qo'ymasinlar, toki hamma yerda muhtaram va aziz bo'lsinlar.

Agar maddohlar necha xil bo'ladi, deb so'rasalar, uch xil deb aytgil. Bir xillari faqat she'r o'qiydilar, she'rni ravon va ifodali o'qib, tinglovchilarga zavq bag'ishlaydilar. Ikkinchi xillari nasriy asarlar, mo'jaz gaplar, ibora va ta'rifu tavsiflar (qasidaxonlikni) nasr bilan ado etadilar va bu toifani g'arraxon (chiroyli o'qiydiganlar) deb ataydilar. Uchinchi xillari nasr va nazmni aralashtirib o'qiydilar. Bu toifani murassa'xon (so'z ustasi), deb aytadilar. Va bularning kamol fazli, martabalari oldingi ikki guruhdan balanddir.

Agar maddohlarga xos alomatlar nimadan iborat, deb so'rasalar, aytgil: maddohlarning o'ziga xos alomati to'n va xirqa kiyishda emas. Ular har qanday to'nni kiyib yurishlari mumkin. Ammo ularning boshqalardan ajralib turuvchi tashqi alomatlari bor. Bu - nayza, tavq (xalqa, belbog') sufra (dasturxon), chiroq va bolta (qurol) olib yurishlaridir... Nayza - o'zini himoya qilish belgisi, tavq - maddohning qaysi martabada ekanligini ko'rsatuvchi belgi, dasturxon - saxiylik va qo'li ochiqlik alomati, chiroq - ko'ngil ravshanligi, ya'ni futuvvat yerlari muhabbatini ko'ngil ichida yoniq saqlash, o'zini yondirib bo'lsa ham, o'zgalarni isitish, o'zgalar diliga yorug'lik, safo bag'ishlash alomati...

Uchinchi qism. Qissaxonlar va afsona aytuvchilar haqida

Shuni bilki, qissa o'qish va qissa eshitishning foydasi katta. Birinchidan, kishi o'tgan ajdodlarning ishi va ahvolidan xabardor bo'ladi. Ikkinchidan, odam g'aroyib va ajoyib voqea, sarguzasht-larni eshitsa, fikri va ko'zi ochiladi. Uchinchidan, o'tganlarning zahmatu uqubatlaridan xabardor bo'lsa, hech kim bu dunyoda tashvish-g'amdan ozod emasligini anglab, ko'ngli taskin topadi, tasalli bo'ladi. To'rtinchidan, o'tgan podsholar davlati va mulkinging zavolini eshitsa, dunyo moliga mehri susayadi, boylik kishiga vafo qilmasligini bilib oladi. Beshinchidan, qissa eshitgan behad ko'p ibrat oladi, tajriba orttiradi. Bas, ma'lum bo'ladikim, o'tmish ajdodlarning qissalarida foyda ko'p, agar bo'lib o'tgan voqealar bo'lsa, aytuvchi va o'quvchi bilan birga eshituvchi ham undan naf' topadi va agar g'ayri voqe' (to'qima) bo'lsa, aytuvchi uchun gunoh hisoblansa-da, ammo eshituvchi uchun foydali va savobdir...

Agar ma'rakada kursi (sandali) qo'yishning ma'nosi nima, deb so'rasalar, javob berib aytgil: buning ma'nosi shuki, kimningkim iste'dodi hunari bo'lsa, u qolgan odamlardan balandroq o'tirishga loyiq. Chunki boshqalar uning diydoridan bahramand bo'lishlari kerak. Agar sandalini kim uchun qo'yadilar, deb so'rasalar, san'atkor, hunarmand kishilar uchun deb ayt. Zero podsholar ham pahlavonlikda, so'z hunarida nom qozonganlarni siylab, ularni kursiga o'tqazadilar. Bas, so'z maydonining pahlavoni bo'lgan kishilarni kursiga o'tqazib, qadrlasa arziydi. Agar

kursining nechta rukni bor, deb so'rasalar, to'rtta deb aytil: ikkita ostki va ikkita ustki ruknlar. Ikkita ustki rukn nimaga ishora, deb so'rasalar, aytil: biri - bilim va ikkinchisi - aqlu farosat, zehnu zakovatga ishora. ya'ni sandalida o'tirgan odam bilimi va zakovati bilan har bir ma'rakada qanday so'zga talab borligini anglasin va shunga qarab so'z aytsin. Sandalining ostki ikki rukn nimaga ishora, deb so'rasalar, biri - sabrga, ikkinchisi - sabotga ishora deb aytil. Ya'ni, sandaliga chiqib o'tirgan odam chidamli bo'lishi, o'z ishiga mustahkam, sobit bo'lmog'i lozim. Har narsaga o'midan turib, yengiltaklik qilmasligi kerak.

Agar qissaxonlik necha xil bo'ladi, deb so'rasalar, ikki xil bo'ladi deb aytil: birinchisi hikoyat aytil (o'qish), ikkinchisi - she'rxonlik. Hikoyat aytilshning esa sakkizta qoidasi bor. Avval shuki, qissaxonlik boshlanganda, agar kishi qissani boshlovchi bo'lsa, u ustoz ta'limini olgan, ustoz huzurida o'tkargan kishi bo'lishi kerak. Va agar qissani tugatuvchi bo'lsa, o'zi mustaqil takrorlagan bo'lsin, toki esidan chiqib, tutilib qolmasin. Ikkinchidan, chapdastlik bilan dadil so'zga kirishsin, xomlik va lanjlik ko'rsatmasin. Uchinchidan, ma'raka qanday asarni qabul qilishini anglasin va el rag'batl ko'proq bo'lgan asarlarni tanlasin. Ammo me'yorni saqlasin. To'rtinchidan, hikoya davomida nasrni gohi-gohida nazm bilan qo'shib olib borsin, lekin bu eshituvchilarga malol kelmaydigan darajada bo'lsin. Ulug' ustozlar: nazm-qissaxonlikda bamisoli taomga solinadigan tuzdir - agar kam bo'lsa, taom ta'msiz bo'ladi va agar ko'paysa sho'r bo'ladi, deganlar. Bas, me'yorni saqlash lozim. Beshinchidan, yolg'on va ishonarsiz so'zlarni gapirmasin, toki elning nazaridan qolmasin. Oltinchidan, kinoyali tushunilmaydigan so'zlarni aytmasin, Chunki bu eshituvchilarni ranjitadi. Yettinchidan, tama' bilan odamlar joniga tegmasin, gadoylik qilmasin. Sakkizinchidan, qissaxonlikni tez tugatmasin va haddan ziyod cho'zmasin ham, o'rtalikni saqlasin.

Agar she'rxonlik odobi nechta, deb so'rasalar, oltita deb aytil: birinchidan, she'mi ohong bilan o'qisin, ikkinchidan, so'zni odamlar qalbiga joylay olsin. Uchinchidan, agar biror mushkil (tushinilishi og'ir) bayt paydo bo'lsa, yig'ilganlarga uni sharhlab, mazmunini izohlab bersin. To'rtinchidan, eshituvchiga malol keladigan ish qilmasin. Beshinchidan, gadoylik qilmasin, mubolag'ali qasamlar ichmasin. Oltinchidan, o'qigan she'rining muallifini ma'raka oxiri yoki boshida tilga olib, duo qilsin.

Afsona ayituvchilar ham qissaxonlarga o'xshash bo'lib, aytil o'tilgan qoidalar ularga ham tegishlidir.

➤ Donolar til, nutq va notiqlik san'ati haqida

Bir hakimdan so'radilar: «Aqlli kishi kim?» Hakim dedi: «So'zni me'yori bilan so'zlagan, hayot qadrini anglagan, butun kuch va qudratini ilm va kamolot hosil qilishga sarflagan kishilar!»

Bayt:

Cheklanib qolmagan mansabing bilan,
Bilim va fazilat izlasang agar
Nokaslar qo'lidan shakar olgandan,
Zolim shoh qo'lidan sen ichgil zahar!

Majididdin Xavofiy

Ey o'g'il, sen har vaqt gapirmoqchi bo'lsang, avvalo gapiingni yaxshilab o'yla, so'ng gapir. Zarurat paydo bo'lgandagina gapirishga odatlan. Bo'lmasa jim o'tir! Ko'p o'ylab oz so'zlashda hikmat katta.

Barxurdor ibn Mahmud.

Shirin so'zning nasimi maqsad kemasini murod sohiliga yetkazadi. Noto'g'ri, qo'pol so'zning chaqmog'i esa bir onda so'zlovchining farovonlik xirmonini yondiradi.

Barxurdor ibn Mahmud

Kishining boshiga nima kelsa tilidan keladi.

Bayt:

To'ti saqlayolsa edi tilini,
Qafas xijil qilmas edi dilini.

Barxurdor ibn Mahmud

Bayt:

Avval o'ylab so'ngra chiqargil nafas,
O'zing bas aylagin, demay turib bas!

Ibn Kamolposhsho

Jahonda «til yugurigi boshga, qo'l yugurigi oshga» degan maqol yuradi. Nashtar jarohatidan til jarohati og'irroqdir. Nayza zahmidan, o'q o'tmay badan bo'stoni gulistonga aylana oladi va undan jonu molga zavol kamdir.

Bayt:

Hassa zarbi uzoq turmayin ketar,
Tildan yetgan zarba bir umrga yetar!

Ibn Kamolposhsho

Aytadilar: «Kishining so'zi uning fazlini bayon qiluvchi aqliga tarjimondir!»

Bayt:

Bilasanmi, tiling nedur og'zingda,
Aql xonasiga kalitdir doimo!
Eshik yopiq bo'lsa bilib bo'lmaydi,
Xona ichra devmi, farishtami yo!

Ibn Kamolposhsho

Bir hakim dedi: «Hikmat xazinasini jim turishda, uning kaliti esa kamgaplikdir!»

Bayt:

Jahonda shunday bir masal yuradi,
Aytilgan so'z kumush, aytilmasa zar!

Ibn Kamolposhsho

So'z tinglovchining tushuna olish darajasida keladi. Hikmat talab qilinib, tortqilanmaguncha yuz ko'rsatmaydi. Kim qancha istasa, u ham shuncha ayon bo'la boradi. Agar kishi: «Menga so'z (hikmat) oshkor bo'lmayapti», desa, javob shu: «Sen nega uni talab aylamayapsan, eshitish qudratini bermagan zot, gapirganga ham gapirish salohiyatini ato etmagan». Gapirishda so'zni uzun qilma, o'ylamay gapirma, bir gapni ko'p takrorlama, o'zgalar so'zini bo'lma, gapirayotganingda ovozingni o'rtacha qil, sendan so'zni maxfiy tutsalar uni bilish uchun zo'rlik qilma. Rost so'zla, haq so'zni yolg'onga chiqarma, bemavrid so'z aytma, so'zni aqlingga yarasha gapir, oyoq-qo'lingga ehtiyot bo'l, foydasiz so'zlarni aytma, chaqimchini o'tirishga kiritma!

Abulbarakot Qodiriy

Behruz Boqliy shunday degan edi: «Dunyoda menga ikki narsa xushdir, biri - dilga yokadigan so'z, ikkinchisi - so'z yoqtiradigan dil. Shodon ko'ngilli kishi

shunday kishiki, uning dili soʻzdan fayz topa oladi. Yoqimli soʻz shunday soʻzki, u kishining diliga shodlik yetkaza oladi!»

Sheʼr:

Jonu tanning quvvati yoqimli shirin soʻzdir,
Masihning nafasidan guvohlik berar elga!

Abulbarokot Qodiriy

* * *

Koʻpincha soʻz aytib, boʻldim pushaymon,
Aytmagani soʻzimdanda - doimo shodmon.

Abu Abdulloh Rudakiy

Men, aql barkamolligi nuqtai nazaridan qaraganimda, soʻzdan moʻtabarroq va qalbimdan buyukroq hech narsa topmadim. Chunki undan afzalroq biror narsa boʻlganida edi, haq taolo paygʻambarga (s.a.v.) oʻsha narsa bilan murojaat qilgan boʻlardi.

Umar Xayyom

Oldin bilib olib, keyin soʻzlagil,
Zarni topib, soʻngra xarjin koʻzlagil

Nizomiy Ganjaviy

Qalbdan chiqqan soʻz qalbgaga yoʻl soladi.

Nizomiy Ganjaviy

Qarashga noravo narsaga koʻr boʻl, tinglashga noloyiq gap-soʻzga kar boʻl.

Nosir Xisrav Dehlaviy.

Shunday xastalar boki, ularni faqat soʻz bilan davolamoq zarur.

Abu Ali Ibn Sino

So'z kuchidan yiqilur minbar ham, dor ham,
So'z birla chiqar indan ilon - murdor ham.

Abu Shukur Balxiy.

Ey birodar, bilginki, o'ylamasdan gapirishdan ko'ngilga ozor yetadi, jimlik va xomushlikdan esa, hech kimga ozor yetmaydi.

Muhammad Jabalrudiy

Rizouddin ibn Faxriddin shunday deydi: «Odamlarning ko'nglini og'ritmang. Ko'p o'ylang, oz so'zlang. Nodon va xiyonatchilarga siringizni ayt mang, ular bilan kengashmang. Olim va fozillarga ergashing...

Farididdin Attor aytadi:

So'zni yaxshi bilmayin qilma bayon
Ki, qilur so'z barcha aybingni ayon.

Yusuf Xos Hojib aytadi:

— To'g'ri so'z ko'ngilga achchiq tegadi, hazm qila olsang, uning manfaati maza beradi. To'g'rilik maqsadga yetkazadi. To'g'ri kishi qayerda bo'lsa ham kunlari baxtiyorlik bilan kechadi, yorug' kunlari qorong'ilashmaydi. Xalqqa manfaat yetkazgan odam chin odam hisoblanadi. Uyatsiz kishi - kishilarning tubani bo'lib, uning tili to'g'ri so'zni so'zlamaydi, kishilarning sarasi — sadoqatli kishidir. Odam farosatli bo'lsa, unutmaydigan, o'ylab ish yuritadigan bo'ladi.

Hindiston donishmandlaridan biri o'z o'g'liga nasihat kilib aytadi:

— Yolg'on so'zlab, «mening so'zim to'g'ri» deb qasam ichma, to'g'ri so'zlasang, to'g'riligiga ham ont ichma... yaxshi so'zing, yaxshi ishing bilan hammaning izzat va hurmatiga sazovor bo'lishga g'ayrat qil, bu nasihatlarimni unutma.

Olimlardan Ahmad xoja aytadi:

— Har bir kishining so'zi - o'z fazilatlarining dalili va aqlining tarjimonidir. Shuning uchun qisqa va ma'noli etib so'zlash lozimdir.

Behuda so'zlar so'zlashdan tilni tiyish kerak. Behuda so'z yashirin ayblarni oshkora etadi, dushmanlarning qahr-g'azab va adovatlarini qo'zg'atadi.

Bayt:

El aro ko'p so'zlama, saqlab o'zingni so'zlagil,
Suxan birla yetkazma ozor, yaxshilikni ko'zlagil.

Aflotundan so'radilar:

— Olimu donishmand oddiy kishilardan nima bilan farq qiladi?

Aflotun javob berdi:

— Olim ochiq yuzli, yumshoq so'zli, tavozyeli bo'ladi. Biror odamdan o'zi haqida bo'lmag'ur so'z eshitsa, xafa bo'lmaydi. Maqtashlar va olqishlarga uchib, o'zini yuqori tutmaydi, kamtar bo'ladi.

Mashhur olimlardan Said Ali Hamadoniy aytadi:

— Xalqqa mahbub va marg'ub bo'lishni istasak, odobli bo'laylik, to'g'ri so'zlaylik, to'g'ri ishlaylik. Mag'rur, mutakabbir, yolg'onchi bo'lmaylik va shunga o'xshash yaramas illatlardan pok bo'laylik.

Oddiygina gapirayotgan notiqqa taqlid etish avvaliga juda osonday tuyuladi, holbuki tajriba shuni ko'rsatadiki, aslida bundan qiyinroq narsa yo'q.

Sitseron

Miyalarida juda ko'p fikrlari boru, ammo gapga usta bo'lmaganliklari tufayli so'zlay olmasliklarini ta'kidlaganlar hali o'zlarini uncha angalayolmagan kishilardir.

M.Monten

Kishiga fikr kelsa, u ravshan gapiradi, lekin u fikrni singdirib ololsa, yanada ravshanroq gapiradi.

V.G.Belinskiy

So'z aytishdan avval, har daqiqada sen so'z ortidan keladigan oqibatni o'yla...

I.P.Pavlov

So'z - buyuk narsa. Shuning uchun ham buyukki, so'z bilan odamlarni birlashtirish, so'z bilan ularni bir-biridan yuz ko'rmas qilib yuborish mumkin, so'z

bilan mehr qozonish, so'z bilan nafrat va adovatga yo'liqish mumkin. Odamlarni bir-biridan ajratadigan so'zni aytishdan saqlan.

L.N.Tolstoy

Til tafakkur quroli... Tilga palapartish munosabat palapartish, noaniq, taxminiy, ehtimol bilan fikrlash demakdir.

A.N.Tolstoy

So'zdan qudratliroq narsa yo'q. O'tkir dalil va yuksak fikrlar safini yorib o'tish mumkin emas, so'z yozuvlarni yakson etadi, qal'alarini yiqadi. U ko'zga ko'rinmas qurol. So'z bo'lmasa, dunyo dag'al kuchlar qo'lida qolar edi.

A.Frans

So'z - insonning buyuk qurollaridan biri. O'mida, sidqidildan va vaqtida aytilgan oddiygina so'z qudratli va yengilmas kuchga aylanadi. U so'zlovchining o'zini qiziqitirib yuborishi, uni va atrofdagilarni o'z nafisligi bilan mahliyo etishi mumkin.

A.F.Koni

Tildagi ravshanlik ravshan fikr natijasida, ravshan fikr turgan gapki, ravshan ifodani talab etadi.

V.Libknext

Chinakam notiqlikni ko'rolmaydigan jamiyatda quruq va'zxonlik, so'z riyokorligi yoxud bemaza safsatabozlik hukm suradi. O'tmishda ham, hozirgi vaqtda ham notiqlik madaniyatning eng kuchli tayanchlaridan biridir.

A.P.Chexov

Nutqning bosh fazilati aniqlik va ravshanlikdir.

Aristotel

So'zlarning ma'nolarini tushuntirib bering, shunda siz insoniyat olamini anglashilmovchiliklarning yarmidan xalos qilgan bo'lasiz.

Dekart

Sen shunday so'zlaginki, seni har bir kishi tushuna olsun.

Kvintilian

Agar siz yaxshi suhbatdosh bo'lishga intilsangiz, avvalo, yaxshi tinglovchi bo'lib oling. Shunday savollar beringki, gaplashayotgan kishingiz bajonidil javob qaytarsin. Esingizda bo'lsin, suhbatdoshingizni siz va sizning ishlaringizdan ko'ra o'zi to'g'risidagi fikr, o'z xohishlari va muammolari ko'proq qiziqtiradi.

Deyl Kamegi

Haqiqiy gapdonlik - kerakli hamma gapni aytish va keragidan ziyod hech narsa demaslikdir.

D.de Laroshfuko

«Ha» so'zini aytmoqning ellik uslubi, «yo'q» degan so'zni aytmoqning besh yuz uslubi bor. Bu ikkala so'zning yozilish uslubi esa bitta, xolos.

Bernard Shou

Foydalanilgan adabiyotlar

1. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi». T.: 2000.
2. Az - Zamaxshariy. Nozik iboralar. T.: 1992.
3. Ahmad Yugnakiy. Hibatul - haqoyiq. T.: 1971.
4. Alisher Navoiy. «Mahbub ul - qulub». T. 1983.
5. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 13 tom. T.: 1997.
6. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 14 tom. T.: 1998.
7. Alisher Navoiy. Vaqfiya. T.: 1991.
8. Alisher Navoiy. Lisonut tayr. 11 tom. T.: 1996.
9. Abdulla Avloniy Turkiy guliston yoxud axloq. T.: 1992.
10. A.Ibrohimov, X.Sultonov, N.Jo'rayev. Vatan tuyg'usi T.: 1996.
11. A.Muhiddinov. «O'quv jarayonida nutq faoliyati» T.: 1995.
12. A.Ahmedov. «Notiqlik san'ati». T.: 1967.
13. A.Ortiqov, A.Ortiqov. «Nutq madaniyati va notiqlik san'ati». T.: 2002.
14. A.Nurmonov. O'zbek tilshunosligi tarixi. T.: 2002.
15. B.Ahmedov. Navoiy zamondoshlari xotirasida. T.: 1985.
16. B.Hasanov. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at T.: 1993.
17. B.O'rinboyev, A.Soliyev. Notiqlik mahorati T.: 1984.
18. V.G.Kostamorov. «Kultura rechi i stil». M.: 1960.
19. Y.Tojiev, N.Hasanova, H.Tojimatov, O.Yo'ldosheva. «O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari». T.: 1994.
20. Kaykovus. «Qobusnoma». T.: 1994.
21. K.Nazarov, S.Usmonov, Q.Tohirov «Yuristning nutq madaniyati». T.: 2003.
22. M.Mirtojiev, N.Mahmudov. «Til va madaniyat». T.: 1992.
23. M.Jo'rayev. El desa Navoiyni T.: 1991.
24. N.M.Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.
25. U.Tursunov, B.O'rinboyev, A.Aliyev O'zbek adabiy tili tarixi. T.: 1995.
26. N.Mahmudov. «Ma'rifat manzillari». T.: 1999.
27. N.Jumaxo'ja. «Istiqloq va ona tilimiz». T.: 1998.
28. O.Hakimova «Mantiq va nutq madaniyati». T.: 2002.
29. R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Y.Tojiev. «Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari». T.: 1992.
30. S.Inomxo'jaev. «Notiqlik san'ati asoslari». T.: 1982.
31. S.Mo'min. «So'zlashish san'ati». T.: 1997.
32. T.Qudratov «Nutq madaniyati asoslari». T.: 1993.
33. E.Begmatov, A.Boboeva, M.Asomiddinova, B.Umurqulov. «O'zbek nutqi madaniyati ocherklari». T.: 1988.
34. Q.Mo'yidinov, «O'qituvchining nutq madaniyati» (ma'ruza matni). 2003.
35. R.Jumaniyozov. «Nutqiy mahorat». T.: Adolat, 2005.

MUNDARIJA

Kirish	3
« Notiqlik san'ati va nutq madaniyati» fanining maqsad va vazifalari.....	4
Notiqlikning turlari, ko'rinishlari.....	12
Notiqlik san'ati, nutq madaniyati va adabiy til me'yorlari.....	18
Nutqning kommunikativ sifatleri.....	24
Nutq madaniyati va uslubshunoslik.....	35
Til va nutq. Nutq odobi.	39
Xalq og'zaki ijodida nutq odobi	45
Notiqlik san'ati tarixidan:	
G'arb madaniyati tarixida notiqlik san'ati.....	53
Sharq madaniyati tarixida notiqlik san'ati.....	59
Kaykovusning «Qobusnoma» asarida suxandonlik xususida.....	78
Alisher Navoiy ijodida nutq madaniyati va notiqlik san'ati.....	85
Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yohud axloq» asarida notiqlik haqida	90
Husayin Voiz Koshifiy notiqlik san'ati haqida.....	95
Donolar til, nutq va notiqlik san'ati haqida.....	99
Foydalanilgan adabiyotlar	106

Adadi 50 nusxa. Hajmi 7 b/t. Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$
«Times New Roman» garniturası. Ofset usulida bosildi.
Nizomiy nomidagi TDPU bosmaxonasida nashr qilindi.
Toshkent, Yusuf Xos Hojib 103.